

HOOFDSTUK 12

Hillel de Oude

Vervolg tekst Avot de-Rabbi Nathan pagina 24b (Misjna Avot 1,12)

Hillel en Sjammai ontvingen (de traditie) van hen. Hillel zegt: ‘Behoor tot de leerlingen van Aharon. Heb vrede lief en achtervolg de vrede. Heb de mensen (scheepselen) lief en breng hen nader tot de Tora.

Uitleg:

Heb de vrede lief

Met Hillel en Sjammai zijn we aangekomen bij twee voormannen van grote leerscholen met een verschillende methodes van benadering, zowel wat betreft de omgang met leerlingen en mensen als wat betreft aspecten in halachische uitleg. Hillel was in de omgang met mensen en leerlingen doorgaans opener en toeschietelijker dan Sjammai.¹ De verschillen in halachische uitleg zijn duidelijk. Hillel en zijn school waren doorgaans iets minder streng in hun oordeel en regels, maar ook in dit opzicht zijn – vanwege uitzonderingen – de verschillen met de school van Sjammai moeilijk te systematiseren.

Hillel leefde aan het einde van de eerste eeuw voor de jaartelling in Eretz Jisraël. Soms werd hij ‘Hillel de Oude’ genoemd, vanwege het grote respect alsook vanwege zijn positie als hoofd van het hooggerechtshof. Op grond van zijn herkomst uit Babylonië noemde men hem ook wel ‘Hillel de Babyloniër’. Zijn menslievendheid, bescheidenheid en vredelievendheid, alsook zijn ruimhartige beleid bij het toelaten van leerlingen komen in deze spreuk duidelijk tot hun recht.

Opvallend is, dat Hillel niet zegt dat men moet zijn als Aharon of als zijn leerlingen, maar dat men tot de leerlingen van Aharon zelf moet behoren, als ware hij nog in leven. Zoals Aharon zelf in het streven naar vrede kan sowieso niemand zijn. Behoor dan in ieder geval tot zijn leerlingen en streef ernaar hem na te volgen.

Juist in het zoeken naar vrede moet je als het ware handelen naar het ‘levende’ voorbeeld van Aharon. Mogelijk is het beeld van Aharon als vredestitcher mede geïnspireerd door een uitspraak bij de profeet Mal’achi over Levi: *‘Hij wandelde met Mij in vrede en rechtschapenheid, en velen heeft hij afgewend van ongerechtigheid’* (Mal. 2:6).

Het liefhebben van vrede is Hillel niet genoeg, maar je moet naar zijn mening actief omstandigheden creëren waarin vrede kan ontstaan. *Sjalom* is een situatie van volkomenheid en eenheid, waaraan een mens door actief handelen moet bijdragen. De vrede waarover Hillel spreekt, is gebaseerd op het besef van een wezenlijke eenheid tussen jezelf en de ander, jij en hij beiden gemaakt naar het beeld van God. Daarom kan echte vrede alleen gebaseerd zijn op liefde voor alle scheepselen, die allen gevormd zijn door Gods hand en die allen deel uitmaken van *‘am Jisra’el’*, als ging het om één enkel organisme en één lichaam. De bezielende en

¹ Vgl. Boven Avot de-Rabbi Nathan, begin hoofdstuk 3, p. 7b.

scheppende kracht van Tora is wat ieder binnen de gemeenschap met de ander verbindt. Wijs niemand af, maar breng hem tot de Tora. Zo kun je van een goddeloze een *tzaddiek* maken. Tora veronderstelt en bevordert de harmonie binnen een gemeenschap. Daarom koppelt de Schrift Tora al aan het concept van vrede: *‘De Eeuwige moge kracht (d.w.z. Tora) geven aan Zijn volk, Hij moge Zijn volk met vrede zegenen’* (Ps. 29:11). Naar aanleiding van dit vers sprak Rabbi Sjim’on ben Chalafta: *‘De Heilige, Hij zij gezegend, kon geen beter vat vinden om Israëls zegeningen te bevatten dan de vrede.’*²

Don Jitzchak Abravanel maakt (in zijn commentaar op Misjna Avot) duidelijk dat de vrede waarover Hillel hier spreekt verder gaat dan het bijleggen van een geschil en meer is dan afwezigheid van strijd. De ‘vrede’ waarover Hillel spreekt, heeft van doen met de op liefde gebaseerde ervaring van verbondenheid en volmaaktheid. De volkomenheid – *sjelemoet* – waarop Hillel doelt, wordt eerst bereikt door het actief nastreven van het welzijn van allen binnen een gemeenschap. Abravanel wijst erop dat in Tenach het woord ‘*sjalom*’ ook wel gebruikt wordt in verband met levenloze zaken. *Sjalom* geeft immers iets van volkomen perfectie aan, een zaak of toestand waaraan je niets meer kunt verbeteren of toevoegen, een ideale harmonie. De vrede moet je niet alleen nastreven, maar ook de voorwaarden ertoe scheppen, zelfs wanneer de andere partij niet geneigd is tot het sluiten van vrede! Daarom is gezegd: *‘Wijk van het kwade en doe het goede, zoek de vrede en achtervolg haar [wanneer zij van jou weggvlucht]’* (Ps. 34:15).

Geheel in de lijn van de vrede in de gemeenschap die Hillel nastreefde, is een uitspraak als die van Rabbi Jehosjoea: *‘Groot is de vrede, want Israël wordt "vrede" genoemd, er is immers gezegd: "Want als het zaad van vrede [zal de wijnstok haar vrucht geven en het land zijn opbrengst geven ...]"’* (Zach. 8:12). Aan wie behoort de vrede? Aan het zaad van vrede.³

‘En breng hen nader tot de Tora’ – stel geen hoge eisen aan aspirant leerlingen (zoals Sjammai), zodat je hen niet afschrikt en zij geen Tora leren. Want juist de Tora zal hen ten goede veranderen, zodat zij vanzelf na verloop van tijd geschikte leerlingen worden. Rabbi Sjmoë’el ben Me’ir (Rasjbam) legt uit dat Hillel ook bereid was om rechtvaardige zielen uit de volkeren, dus alle schepselen, nader tot de Tora te brengen en als proselieten te accepteren.

De kroon van de Tora

Vervolg tekst Avot de-Rabbi Nathan 24b (Misjna Avot1:13)

Hij was gewoon te zeggen: Wie zijn naam groot maakt, verliest zijn naam. Wie niet toevoegt (aan wat hij leert) doet het(geen hij weet) eindigen. Wie niet (voortdurend) leert, verdient de dood. Wie gebruik maakt van de kroon, zal verdwijnen.

Uitleg:

Tora en bescheidenheid

‘Wie zijn naam groot maakt ...’ Het is opvallend dat deze uitspraak in het Aramees is geformuleerd en niet in het Hebreeuws. Waarschijnlijk gaat het om een oude uitspraak van

² Zie Babylonische (Misjna) Oeketzien III,12.

³ Massèchèt Dèrèch Erèt Zeta XII (Pèrèk ha-Sjalom).

Hillel, nog uit Babylonië en special gericht tot de Babyloniërs die zich op hun kennis voorstonden.

De commentatoren betrekken deze uitspraak van Hillel op de opdracht om Tora te leren. Wie leert om daarmee zijn naam groot te maken, om ‘rabbi’ of ‘chacham’ (wijze) genoemd te worden, zal zijn naam juist verliezen. Al eerder wezen wij op het belang dat de rabbijnen hechten aan ‘*tzeni’oet*’ – bescheidenheid – als voorwaarde om te kunnen leren en vragen te durven stellen. Wie arrogant is en denkt de wijsheid in pacht te hebben, stelt geen vragen en blijft niet doorleren. Daardoor zal hij juist zijn kennis, die niet meer constant gevoed wordt, snel verliezen en daarmee de naam die hij meent te hebben opgebouwd. Buitendien zullen de mensen vanwege de ergernis over iemands arrogantie, al snel geen acht meer op zijn woorden slaan en hun respect voor hem verliezen.⁴ Wie zich daarentegen als onwetende beschouwt, zal ijverig nieuwe kennis blijven verwerven.

De bescheidenheid en lankmoedige openheid van Hillel de Oude zijn legendarisch, zoals blijkt uit dit veelzeggende verhaal dat is opgetekend in de Babylonische Talmoed:

»Het gebeurde eens dat twee mannen onderling een weddenschap aflegden. Wie in staat zou zijn de toorn van Hillel op te wekken, zou het forse bedrag van 400 zoez ontvangen. Zo niet, dan moest hij dit bedrag aan de ander betalen. Een van beiden vatte moed en ging op weg, om Hillel kwaad te maken. Die dag was het toevallig een Sjabbat-dag en Hillel was bezig zijn hoofd te wassen. Bij de deur van het huis riep hij: ‘Is Hillel hier, is Hillel hier?’ Hillel droogde zich, sloeg een doek om en ging naar de deur: ‘Mijn zoon, wat wil je van me?’ De uitdager antwoordde: ‘Ik zou je graag een vraag willen stellen.’ ‘Stel je vraag mijn zoon’, reageerde hij. Daarop stelde de uitdager zijn vraag: ‘Waarom hebben Babyloniërs toch van die merkwaardige ronde hoofden?’ ‘Mijn zoon’, antwoordde Hillel, ‘je hebt zo even een interessante vraag gesteld. Het komt, omdat zij geen geschikte vroedvrouwen hebben.’ De uitdager ging weg, wachtte een momentje en kwam toen weer terug. Opnieuw riep hij: ‘Is Hillel hier, is Hillel hier?’ Hillel – nog steeds niet klaar met zijn wasbeurt – droogde zich opnieuw en sloeg een doek om. Hij sprak: ‘Mijn zoon, wat wil je me vragen?’ De uitdager: ‘Ik wil je een vraag stellen.’ ‘Vraag, mijn zoon’, sprak Hillel. Toen stelde hij zijn vraag: ‘Waarom zijn de ogen van de inwoners van Palmyra zo dof?’, vroeg hij. Hillel antwoordde: ‘Mijn zoon, je hebt een belangwekkende vraag gesteld. Het komt, omdat zij op plaatsen wonen met veel zand.’ Hij ging weg, wachtte even, kwam terug en riep (nogmaals): ‘Is Hillel hier, is Hillel hier?’ Hillel sloeg opnieuw een kledingstuk om, ging naar hem toe en sprak: ‘Mijn zoon, wat wil je van mij?’ ‘Ik wil je een vraag stellen’, sprak hij. ‘Vraag, mijn zoon’, sprak Hillel. En hij vroeg: ‘Waarom zijn de voeten van de Afrikanen zo breed?’ Hillel antwoordde: ‘Mijn zoon, je hebt (wederom) een belangwekkende vraag gesteld. Het komt, omdat zij op drassige grond leven.’ ‘Ik heb heel veel vragen te stellen’, sprak hij, ‘maar ik vrees dat je boos zult worden.’ Daarop kleedde Hillel zich, ging voor hem zitten en sprak: ‘Stel mij alle vragen die je hebt.’ ‘Ben jij Hillel die *Nasi* (vorst) van Israël wordt genoemd?’ ‘Ja, dat ben ik’, antwoordde hij. ‘Indien jij dat bent’, sprak hij, ‘moge er dan niet vele van jou in Israël zijn.’ ‘Waarom dat, mijn zoon?’, vroeg Hillel. Hij klaagde ‘Omdat ik door jou vier honderd zoez heb verloren.’ Hillel antwoordde: ‘Beheers je, ik, Hillel, ben het waard dat je vierhonderd zoez en nog eens vierhonderd zoez door mij zult kwijtraken, maar Hillel zal zijn beheersing niet verliezen’.⁵

⁴ Vgl. H. Reisman, commentaar op Misjna Avot a.l.

⁵ Babylonische Talmoed, Sjabbat 31a.

Op ieder van ons rust de plicht om Tora te studeren, zoals ‘Hillel de Oude’ al zij: ‘Een ongeletterde kan geen vroom mens (*chasied*) zijn.’⁶ Wie niet voortdurend Tora leert, mist de intuïtieve fijnzinnigheid waarmee hij overal en altijd onderscheid tussen goed en slecht kan maken. Het is immers niet alleen genoeg wanneer we de duidelijke weg van gemeenschappelijke halacha kunnen volgen. We moeten ook de finesses kennen en in staat zijn om de vele onbetreden paden van het individuele leven veilig te begaan, paden die halacha nooit volledig omvatten kan.

‘Wie niet toevoegt (aan wat hij leert) doet het (geen hij weet) eindigen.’ Het is de bedoeling om het geleerde binnen het persoonlijke leven te integreren, erover na te denken en aan de traditie iets persoonlijks toe te voegen. Wanneer je alleen maar studeert en de ‘gewone’ wereld van persoonlijke ervaring daarin niet betreft, vervalt allicht tot een compromisloze en immorele houding. Hij zal kennis bezitten, maar zijn wijsheid verliezen. Deze gedachte sluit ook aan bij de uitspraak van Hillels voorganger Sjemaja om werk lief te hebben en de eer van het ‘rabbijn zijn’ (*rabbanoet*) te mijden.

Aan het eind van Avot de-Rabbi Nathan 12 vinden we de uitspraak van Hillel toegelicht: ‘Wat betekent dit? Het leert dat wanneer iemand een traktaat heeft geleerd, of zelfs twee of drie, en hij voegt daar niets (persoonlijks) aan toe, dan zal hij wat hij in het begin geleerd heeft, weer vergeten.’

Kennis beklijft slecht wanneer deze in praktijk gebracht wordt en op een persoonlijke manier wordt verwerkt. Blijft de kennis abstract en theoretisch, los van persoonlijke emoties en vragen, dan is ze ook snel weer vergeten.

Je moet daarom op zodanige wijze leren dat je het geleerde in persoonlijk verrijkte vorm aan anderen kunt doorgeven, uitgebreider en meer verdiept dan de kennis zoals je die zelf van voorafgaande generaties ontvangen hebt. Een mens moet niet alleen voor zichzelf leren, maar ook onderwijzen en daarmee anderen met inzichten te verrijken. Je zou dit een vorm van ‘actief horen en luisteren’ kunnen noemen. Met een persoon of generatie die met het geleerde niets doet en er niet aan toevoegt, zou het leerproces stokken en als het ware indrogen.

Studeren houdt dus de plicht in ook te onderwijzen. Sterker nog, het onderwijzen maakt deel uit van het leerproces. In Num. 15:3 staat geschreven: *‘Maar de persoon die iets met opgeheven hand doet, van de ingezetenen en van de vreemdelingen, die de Eeuwige belastert, zo iemand moet uit het midden van zijn volk weggesneden worden; want hij heeft het woord van de Eeuwige veracht en Zijn gebod verbroken.’* Deze verschrikkelijke overtreding wordt in de uitleg onder meer toegeschreven aan sektariërs en lieden die het openbaringskarakter van de Tora ontkennen. Rabbi Me’ir gaf echter deze opvallende uitleg: ‘Dat is hij die Tora studeert maar niet onderwijst.’⁷ Rabbi Jochanan gebruikte dit bloemrijke beeld: ‘Ieder die wel studeert maar niet onderwijst is als een mirstruik in de wildernis.’⁸ De heerlijke geur ervan gaat nutteloos in niemandsland verloren.

Een andere verklaring is: wie geen goede daden toevoegt aan hetgeen hij geleerd heeft, zal zijn kennis en al wat hij geleerd heeft snel verliezen. Dit is een veel gehoorde stelling. Doen behoort bij het proces van leren. Wie niet handelt naar wat hij geleerd heeft, bezit geen blijvende kennis.

⁶ Misjna Avot II,5.

⁷ Babylonische Talmoed, Sanhedrin 99a.

⁸ Babylonische Talmoed, Rosj Ha-Sjana 23a.

De volgende gelijkenis uit het Nieuwe Testament raakt direct aan de les van Hillel, dat men het geleerde en de woorden van de Tora persoonlijk met uitleg moet vermeerderen:

Parabel van de talenten

»Want het is als een mens, die bij zijn vertrek zijn knechten riep en aan hen het beheer van zijn bezittingen toevertrouwde. Aan de een nu gaf hij vijf talenten, aan een ander twee en aan nog een ander één, aan ieder overeenkomstig zijn eigen mogelijkheden, en hij reisde af. Onmiddellijk ging hij, die de vijf talenten ontvangen had op weg, deed er zaken mee en verdiende er vijf andere [talenten] bij. Op dezelfde manier verdiende hij die de twee [talenten] ontvangen had er nog twee bij. Maar hij die het ene ontvangen had, ging heen, groef een gat in de grond en verborg het geld van zijn meester. Na lange tijd kwam de meester van die knechten en maakte de rekening met hen op. Hij die de vijf talenten ontvangen had, trad nader en overhandigde nog vijf talenten, zeggend: 'Meester, vijf talenten heeft u mij toevertrouwd. Zie, ik heb er vijf talenten bij verdiend'. Zijn meester sprak tot hem: 'Welgedaan, goede en trouwe knecht. Over weinig ben je trouw geweest, over veel zal ik je aanstellen. Ga in tot het feest van je meester'. Ook hij die de twee talenten ontvangen had trad nader en sprak: 'Meester, twee talenten heeft u mij toevertrouwd. Zie, ik heb er twee talenten bij verdiend'. Zijn meester sprak [ook] tot hem: 'Welgedaan, goede en trouwe knecht. Over weinig ben je trouw geweest, over veel zal ik je aanstellen. Ga in tot het feest van je meester'. Nu trad ook hij die het ene talent ontvangen had nader en sprak: 'Meester, ik wist van u dat u een hard mens bent, die maait waar u niet hebt gezaaid, die bijeenbrengt vanwaar u niet hebt uitgestrooid. Bevreesd ben ik heengegaan en ik heb uw talent in de grond begraven. Zie, hier hebt u het uwe. Zijn meester antwoordde hem en sprak: tot hem: 'Slechte en luie knecht, wist je dat ik maai waar ik niet heb gezaaid, en dat ik bijeenbreng vanwaar ik niet heb uitgestrooid? Dan had je mijn geld aan de bankiers moeten brengen, ik zou bij mijn komst het mijne met rente hebben opgevraagd. Neemt hem dan het talent af en geef het aan hem die de tien talenten heeft. **Want aan ieder die heeft zal gegeven worden en hij zal in overvloed bezitten. Maar van wie niet heeft zal ook wat hij heeft, ontnomen worden.** Werpt de nutteloze knecht in de buitenste duisternis. Daar zal het geween zijn en het knarsen van tanden.«⁹

Deze nieuwtestamentische parabel – veelzeggend verteld in de context van 'actief horen'! – komt overeen met de wijsheid in het boek Spreuken: '**Geef aan de wijze en hij zal nog wijzer worden; onderwijs een rechtvaardige en hij zal inzicht vermeerderen**' (Spr.9:9). Daarom wordt de knecht die het hem toevertrouwde niet benut, alles ontnomen. Wie zijn talent -de hem toevertrouwde schat van Tora-kennis, -vermeerdert, ontvang een dubbele hoeveelheid wijsheid.

Een tweede rabbijnse parabel sluit bij het inzicht van de eerste aan:

Waarom de wijzen nog meer wijsheid geschonken krijgen, en de dwazen niet!

»En Ik zal hem vervullen van Gods geest, met wijsheid ... (Ex. 31:3) – want er was reeds wijsheid in hem. Een dame uit de hogere stand vroeg eens aan Rabbi José bar Chalafta: * 'Wat betekent het dat geschreven staat: "*Hij schenkt wijsheid aan de wijzen*" (Dan. 2:21)? Er had geschreven moeten staan: "*aan de dwazen*". Hij sprak tot haar: 'Mijn dochter, indien twee mensen naar je toe zouden komen, de een arm en de ander rijk, en zij zouden de behoefte hebben om geld van je te lenen. Aan wie van hen beiden zou je het dan

⁹ Matteüs 25:14-30.

lenen?’ Zij antwoordde hem: ‘Aan de rijke [natuurlijk]’. Hij vroeg haar: ‘Waarom dan wel?’ Zij antwoordde hem: ‘Indien hij een [financieel] verlies zou lijden, dan zou hij [mij toch nog kunnen terug]betalen. Maar indien de arme zou verliezen, waarvan zal hij het dan [terug]betalen?’ Hij sprak tot haar: ‘Mogen je oren horen wat je mond spreekt! Indien nu de Heilige, Hij zij gezegend, wijsheid zou schenken aan de dwazen, dan zouden zij verblijven op toiletten [onreine plaatsen], in theaters en badhuizen en zich er [verder] niet mee bezighouden. De Heilige, Hij zij gezegend, gaf haar [d.w.z. de wijsheid] echter aan de wijzen, want zij verblijven in de raad van de ouden [oude wijze mannen], in synagogen en in leerhuizen en houden zich met haar bezig. Daarom dan staat geschreven: "*Hij schenkt wijsheid aan de wijzen en kennis aan hen die inzicht bezitten*" (Dan. 2:21).«¹⁰

Wie niet leert, verdient de dood’ – dit zou Hillel gezegd hebben over iemand die in het geheel niet leert. Wie in het geheel niet leert, is de dood schuldig. Natuurlijk niet in letterlijke zin, want op niet-studeren staat niet de doodstraf! Wie in het geheel niet leert is echter als een levende dode, want alleen de doden leren niet.[11] Hij verdient het te sterven door de hand van de hemel en hij zal het eeuwige leven niet verwerven, omdat hij niet tot het goede door de Tora gecorrigeerd wordt.

‘Wie gebruik maakt van de kroon, zal verdwijnen’ – Hillel besluit zijn waarschuwing af met te zeggen dat wanneer een leerproces niet belangeloos plaatsvindt – om wille van zichzelf en om wille van de hemel – dit zal voeren tot de dood en de ondergang van een individu of generatie. Mogelijk zinspeelt Hillel bij het ‘misbruiken van de kroon’ ook op het zich uit puur eigenbelang dienstbaar maken aan en het uit opportunisme verkeren met Tora-geleerden, om daarvan alleen maar zelf beter te worden.¹¹

‘Dezelfde gedachten vinden we elders in Misjna Avot bevestigd. Leren moet je doen om wille van de gemeenschap en niet om daarmee persoonlijke eer of voordeel mee te verwerven:

»Rabbi Jisjma’el, zijn zoon (de zoon van Rabbi Jochanan ben Beroka), zegt: ‘Wanneer iemand leert om te onderwijzen, wordt het hem in zijn macht gegeven om zowel te leren als te onderwijzen; wanneer iemand (ook) leert om te doen, wordt het hem in zijn macht gegeven om te leren en te onderwijzen, om te bewaren en te doen.’ Rabbi Tzadok¹² zegt: **‘Maak er geen kroon van om jezelf mee te tooien, en evenmin een spade om mee te graven.** En zo sprak Hillel: Hij die gebruik maakt van de kroon, zal verdwijnen. Zo leer je: **Ieder die profijt trekt uit de woorden van de Tora, neemt zijn (eigen) leven weg uit (deze) wereld.**«¹³

In dit kader past de traditie die aanbeveelt om gratis Tora-onderwijs te geven. Een leraar die kinderen de schriftelijke Tora onderwijst, wordt in principe betaald voor zijn taak als begeleider en oppasser van de kinderen, en niet voor het Tora-ondericht als zodanig. Daarom dient men onderwijs in Misjna en Talmoed aan volwassenen als het enigszins kan gratis te bieden, behalve wanneer de leraar voor zijn levensonderhoud

¹⁰ Zie Tanchoema Jasjan Wa-jakhel § 2 en Kohelet Rabba I,7 [§ 5]).

¹¹ Vergelijk uitleg bij Menachem ben Sjlomo Me’iri (1249-1316), commentaar op Misjna Avot I,13.

¹² Rabbi Zadok, Tanna eind eerste eeuw.

¹³ Misjna Avot IV,5.

volledig van zijn onderwijstaak afhankelijk is. Later is met deze aanbeveling iets ruimhartiger omgegaan, maar het ideaal van gratis onderricht is altijd gebleven. In principe mag je dus voor onderricht in de mondelinge leer uitsluitend loon ontvangen, wanneer je van die inkomsten voor het levensonderhoud afhankelijk bent of wanneer je daardoor andere belangrijke inkomsten derft.¹⁴

Het meest aannemelijke is om, zoals hierboven, de ‘kroon’ waarover Hillel spreekt te betrekken op de Tora. Deze uitleg zagen we bevestigd in de verklaring van Rabbi Tzadok.

Er bestaan echter ook ander exegeses, zoals aan het eind van Avot de-Rabbi Nathan, hoofdstuk 12. Daar is gesuggereerd dat Hillel hier sprak over het misbruiken van Gods meest heilige naam voor onheilige doeleinden. Als een vlag die een onheilige lading moet dekken. Ovadja Bertinoro sprak in zijn verklaringen bij Misjna Avot van ‘*sjem ha-mefoerasj*’ – hetgeen zou kunnen duiden op magisch gebruik van Gods geheime namen.¹⁵

De essentie van deze uitleg en van wat Hillel echt bedoeld kan hebben naderen we aan de hand van het commentaar waarmee Rabbi Sjmoe’el ben Jitzchak di Ozida als het ware verder op de woorden van Hillel inzoomde. Mert name op de door Hillel gebruikte uitdrukking ‘*hisjtammesj be-tagga*’- ‘gebruikmaken van de kroon.’ Hij verwees naar de uitleg van deze woorden in de Babylonische Talmoed:

»Wij hebben elders geleerd: ‘**Ieder die gebruik maakt van de kroon**, verdwijnt uit de wereld.’ En Resj Lakisj verklaarde: ‘Dit heeft betrekking iemand die de diensten benut van een persoon die halachot kan repeteren (uit het hoofd opzeggen).’ Oella sprak: ‘Men mag de diensten benutten van iemand die de vier (hoofd)delen¹⁶ van de Misjna kan repeteren, maar niet van iemand die deze ook kan onderwijzen (en uitleggen).

Dit kan men illustreren aan de hand van het volgende verhaal over Resj Lakisj. Een keer reisde hij over een weg toen hij bij een waterpoel aankwam; een man verscheen, nam hem op de schouders en begon hem naar de overzijde te dragen. Hij vroeg die man toen: ‘Kun je de Schrift lezen (en uitleggen)?’ Hij antwoordde: ‘Jazeker, dat kan ik.’ ‘Kun je (ook) de vier ordes van de misjna opzeggen (en verklaren).’ Hij antwoordde: ‘Ik kan (ook) de vier ordes van de misjna opzeggen.’ Resj Lakisj sprak daarop: ‘Je hebt vier rotsen uitgehouwen, en *jij* draagt Resj Lakisj op je schouder? Gooi de zoon van Lakisj (maar) in het water!’ Hij antwoordde: ‘Het zou me liever zijn dat u, eerwaarde, mij iets vertelt (en leert) etc.«¹⁷

Resj Lakisj wilde niet onverdiend gedragen worden door deze wijze man, en hij wilde hem niet van zijn studie afhouden door zich te laten dragen. Het was de man echter liever Resj Lakisj niet in het water te gooien en hem daartoe geen reden te geven.

¹⁴ Zie Babylonische Talmoed, Nedarim 37a; en vgl. Maimonides Misjné Tora, Hilchot Talmoed Tora 1,7; zie vooral Sjoelchan Aroech, Jorè Dea, Hilchot Talmoed Tora, § 246,5.

¹⁵ Zie de verklaring van Rabbi Ovadja Bertinoro in zijn commentaar op Misjna Avot 1,13.

¹⁶ 1) Mo’ed (feesten), 2) Nasjim (zaken rond vrouwen), 3) Nezikine (rechtspraak) en 4) Kodasjiem (heilige zaken). Zera’im (zaden; agrarische zaken) en Toharot (zaken rond rein en onrein) werden kennelijk na de val van de tempel van minder acuut belang geacht.

¹⁷ Zie Babylonische Talmoed, Megilla 28b. Genoemd in Midrasj Sjmoe’él (commentaar op Misjna Avot) van Rabbi Sjmoe’el ben Jitzchak di Ozida (geb. 1540), kabbalist en leerling van Rabbi Jitzchak Loeria.

Daarom wilde hij Resj Lakisj een motief bieden om de hulp en het dragen wel van hem te aanvaarden, namelijk als dank en wederdienst voor een of andere onderwijzing.

De les is, dat je je tegenover de ‘kroon’ – dat wil zeggen: de wijzen die veel kennis van de traditie bezitten – niet puur consumptief mag opstellen. Je mag slechts van hun diensten gebruik maken in het kader van een interactief leerproces waar jij als leerling ook zelf aan bij draagt en zo te zeggen iets terug doet!

Kan iemand inderdaad alleen tradities uit het hoofd opzeggen zonder de betekenis te kennen, dan mag je van zijn diensten gebruik maken. In dat geval is er ook niet sprake van een echt leerproces.

Verkeer je echter met een echte Wijze die uitleg kan geven en met wie je discussiëren kunt, dan mag je niet puur consumptief van zijn diensten gebruikmaken. In dat geval maar moet je actief aan het leerproces deelnemen, opdat je niet ‘misbruik maakt van de kroon’. Dat is de reden waarom Resj Lakisj zich niet over het water wilde laten dragen, zonder zelf eerst ook iets aan de ontmoeting met de hulpvaardige wijze te hebben bijgedragen!

Zo uitgelegd, vormt het slot van de woorden van Hillel een logische voortzetting van de eraan voorafgaande waarschuwing. Aan het leren moet je ook zelf toevoegen. Je mag niet alleen voor jezelf informatie inwinnen en studeren, maar je moet ‘lernen’ en daarmee bijdragen aan een altijd voortgaand leerproces. Doe je dat niet en studeer je uitsluitend voor jezelf, dan maak je misbruik van de kroon.

Leerling van een andere Meester

Rabbi Ovadja Bertinoro gaf ook nog een alternatieve uitleg. ‘Kroon’ – het Arameese ‘*Taga*’- zou Hillel bedoeld hebben als speelse afkorting van ‘*talmied gavra achrena*’ – ‘de leerling van een andere man (meester).’ Daarmee keurde hij het scherp af wanneer iemand gebruik maakt van de diensten van andermans leerlingen.¹⁸

Ook hier voert het commentaar van Rabbi Sjmoë’el ben Jitzchak di Ozida ons nog wat verder de diepte in door onder meer te verwijzen naar nog weer een ander overlevering uit de Babylonische Talmoed:

»[Rabbi Abbahoe sprak uit naam van Rabbi El’azar:] “Waarom werd onze vader Avraham gestraft en werden zijn kinderen gedoemd om gedurende tweehonderd en tien jaren in slavernij te dienen in Egypte? Omdat hij Tora-geleerden dwong hem te dienen, zoals er geschreven staat: *‘Hij bewapende zijn geoefende mannen (zijn geleerden), die geboren waren in zijn huis’* (Gen. 14:14). En zo zijn er die *taga* – kroon – uitleggen als een afkorting (‘notarikon’): *talmied gabra achrena* (leerling van ene andere man of meester). Zo is iemand het verboden om gebruik te maken van Tora-geleerden die niet van hem zijn. Zoals men ook niet gaat rijden op het paard van de koning en men geen gebruik maakt van zijn scepter, evenzo is het verboden om gebruik (misbruik) te maken van Tora-geleerden vanwege de eer van de Koning der wereld; zodoende (sprak Hillel): Wie misbruik maakt van de kroon, verdwijnt (uit de wereld).«¹⁹

Onoverdraagbare verantwoordelijkheid

¹⁸ Rabbi Ovadja Bertinoro, commentaar op Misjna Avot, a.l.

¹⁹ Midrasj Sjmoë’él (commentaar op Misjna Avot) van Rabbi Sjmoë’él ben Jitzchak di Ozida..

Vervolg tekst Avot-de Rabbi Nathan p. 24b (Misjna Avot I,14)

Hij (Hillel) was gewoon te zeggen: Wanneer ik niet voor mijzelf ben, wie is dan voor mij?; en wanneer ik (dan) voor mijzelf ben, wat ben ik dan (nog)? Wanneer niet nu, wanneer dan wel?

Uitleg:

Menachem Me'iri

Ook deze woorden van Hillel zijn cryptisch in hun korthed. Daarom vinden we uiteenlopende commentaren bij zijn woorden. Hier volgt eerst in vrije bewoordingen de uitleg zoals we die onder meer te vinden is bij Menachem ben Sjlomo Me'iri.²⁰

Wanneer een mens zich er niet persoonlijk toe zet om geestelijk te groeien en om een moreel hoger niveau te bereiken, wie zou dat dan voor hem kunnen doen? Hoe zou een ander zich ervoor kunnen inspannen om iemands wegen te verbeteren? Dat zal hij zelf moeten doen. De beslissing is uitsluitend aan hem zelf. Niemand anders brengt hem ertoe of weerhoudt hem ervan. Een vergaand idee van plaatsvervangend handelen is de rabbijnse traditie vreemd. Alleen iemand zelf kan bepalen of hij zich al of niet inspant voor de verheffing van zijn persoon en ziel. Alleen hijzelf bepaalt of hij uitsluitend vervulling van lichamelijke en materiële behoeftes nastreeft, of meer wil.²¹ En wanneer hij inderdaad alleen lichamelijke en materiële interesses toont, wat is hij dan in feite? Doen de dieren niet precies hetzelfde?!

Of een ander verklaring. Wanneer iemand op de goede manier voor zichzelf opkomt en geestelijke groei nastreeft, wat is hij dan nog? Zelfs indien hij poogt een gaver mens te worden en niet materialistisch is, bestaat er nog geen reden om daar trots op te zijn en zelfvoldaan. Het is eenvoudigweg een voor iedereen met de schepping gegeven opdracht om de ziel te verfraaien. Bovendien zal iedere sterveling in het aangezicht van een volmaakte God sowieso onvolmaakt blijven.

Zolang het nog kan, nu, moet een mens aan de verbetering van zijn ziel werken, nog voordat ouderdom en de dood hem inhalen: *‘Wat je hand vindt om (goed) te doen, doe dat met al je vermogen. Want er is geen daad, geen gedachte, geen kennis en geen wijsheid in Sje'ol (de onderwereld), waar je naartoe gaat’* (Pred. 9:10). Wie een moreel leven wil leiden, moet daarmee al in zijn jeugd beginnen en hij moet niet wachten tot hij oud is geworden. Want dan beletten ingesleten gewoontes hem om nog te veranderen en zichzelf te verbeteren.

Don Jitzchak Abravanel

Don Jitzchak Abravanel geeft een opvallend afwijkende uitleg:

»Maar indien ik me mij bezig houdt (met Tora) ten bate van mijzelf en mijn ziel, en niet voor een ander doeleinde dat buiten mij ligt en van mij onderscheiden is, welnu wat ben ik dan (*hoe groot ben ik dan wel niet*)! Het hier vermelde ‘wat’

²⁰ Commentaar op Misjna Avot I,14.

²¹ Deze tegenstelling tussen de waardering van geestelijke en lichamelijke zaken is typisch voor middeleeuwse commentaren en is naar mijn mening niet in de oorspronkelijke uitspraak van Hillel aanwezig.

(‘hoe’) is niet een uitdrukking van geringschatting, maar een uitdrukking van grootheid (hoogachting), zoals in *‘Hoe groot is Uw goedheid’* (Ps.31:20) of *‘Hoe vele (groots) zijn Uw werken, o Eeuwige’* (Ps. 92:6), of *‘Hoe goed en hoe aangenaam’* (Ps. 133:1).²²

»Hij zegt: ‘En wanneer ik me voor mezelf inspan, dan verricht ik iets groots’, want dan is zijn Tora omwille van haarzelf. En vanuit dit gezichtspunt bezien zijn zijn woorden terecht, wanneer hij zegt: ‘Wie niet toevoegt, doet eindigen; en wie (in het geheel) niet leert, verdient de dood. De bedoeling is te zeggen, dat iemand moet studeren en dat hij aan zijn Tora(kennis) moet toevoegen om zichzelf te vervolmaken; maar niet met als doel (hiermee) dit ten toon te spreiden; en hij moet dit doen (in het hier en nu), omdat deze wereld de wereld is van de dienst (het werken) en de komende wereld de wereld van beloning (en vergelding)«. ²³

Vervolg tekst Avot de-Rabbi Nathan p. 24b (begin (25a)

‘Heb de vrede lief.’ Hoe is dat? Dit leert dat een mens vrede moet liefhebben in Israël, tussen de een en de ander; er is immers gezegd: ‘De Tora van waarheid was in zijn mond, onrecht werd niet op zijn lippen gevonden. Hij wandelde met Mij in vrede en rechtschapenheid, en velen heeft hij afgewend van ongerechtigheid’ (Mal. 2:6). Rabbi Me’ir zegt: »Wat bedoelt de Schrift met ‘En velen heeft hij afgewend van ongerechtigheid?’ Wanneer Aharon onderweg was en hij stuitte [op een slecht of] kwaadwillig persoon, dan groette hij hem.²⁴ Wanneer deze man de volgende morgen een overtreding wilde begaan, sprak hij (bij zichzelf): ‘Wee mij, hoe kan ik daarna mijn ogen nog opslaan en Aharon aanzien? Ik schaam me voor hem want hij heeft mij gegroet.’ Het gevolg is dat die man zichzelf van een overtreding weerhoudt.

Uitleg:

Aharon de vredestichter

De midrasj begint hier uit te leggen wat Hillel bedoelde met de vrede liefhebben en bovendien achtervolgen, wanneer de vrede je dreigt te ontglippen. Beide deugden – de vrede liefhebben en achtervolgen – zijn ontleend aan de woorden van de profeet Mal’achi.

In Massèchèt Dèrèch Erètz Zoeta 11 (Pèrèk ha-Sjalom) is dezelfde traditie in iets uitgebreidere vorm overgeleverd op naam van Rabbi Sjim’on ben Gamli’él:

»Groot is vrede, want Aharon de (Hoge)priester wordt geprezen vanwege vrede, want hij [had vrede lief], hij achtervolgde vrede en hij was als eerste in het brengen van een vredegroet en hij vestigde vrede [andere lezing: en hij antwoordde met een groet van vrede], er is immers gezegd: *‘Hij wandelde met Mij in vrede’* (Mal. 2:6). Dit leert dat wanneer hij twee mensen zag die elkaar haatten, dan ging hij naar een

²² Zie Don Jitzchak Abravanel, commentaar op Misjna Avot I,14. Deze uitleg vinden we ook in Midrasj Sjmoe’él (commentaar op Misjna Avot) van Rabbi Sjmoe’el ben Jitzchak di Azida (geb. 1540), kabbalist en leerling van Rabbi Jitzchak Loeria.

²³ Don Jitzchak Abravanel, commentaar op Misjna Avot, I,13.

²⁴ Letterlijk: ‘gaf hij hem [een groet van] vrede’; hij vroeg dan naar diens vrede en welzijn. Volgens Avot de-Rabbi Nathan noesach b groette Aharon zelfs de ‘afvalligen van Israël’; zie ed. S. Schechter p. 25a (49).

van beiden toe en vroeg: 'Waarom haat jij die en die? Hij is al naar mijn huis toegekomen en heeft zichzelf voor mij ter aarde geworpen, zeggend: "Ik heb verkeerd gehandeld tegenover die en die, ga en stem hem tot vrede." En dan verliet hij deze man en ging naar de tweede toe en sprak tot hem zoals hij tot de eerste gesproken had. En zo stichtte hij vrede en vriendschap tussen een man en zijn naaste. In verband hiermee is gezegd: *'En velen heeft hij afgewend van ongerechtigheid.'* (Mal. ibid.).»²⁵

De exegetisch achtergrond van het verhaal is hier explicieter aangegeven. *'Hij wandelde in vrede'* – betekent dat Aharon iedereen onderweg stevast een vredegroet bracht, of die persoon nu wel of niet goedaardig was. *'En velen heeft hij afgewend'* – is verklaard als inzet om hoe dan ook en waar mogelijk vrede te stichten. In deze versie is nog duidelijker dat Aharon het niet zo nauw met de waarheid nam om wille van de vrede. Hij verzoon een verhaal om twee mensen die elkaar haatten tot bezinning te brengen en vredig te stemmen.

Zoeken en achtervolgen

»Rabbi Chizkia²⁶ sprak: 'Groot is de vrede, want ten aanzien van alle geboden in de Tora staat geschreven: *"Indien je (de ezel van je vijand) ziet"* (Ex.23:5), *"Indien je (een verdwaald rund of ezel van je vijand) aantreft"* (Ex. 23:4), *"Indien je (een nieuw huis) bouwt"* (Deut. 22:8). (Alleen) indien (het vervullen van) een gebod binnen jouw bereik komt, ben je verplicht het uit te voeren. Maar ten aanzien van de vrede staat geschreven: *"Zoek de vrede en achtervolg hem"* (Ps. 34:15). Dit betekent: zoek de vrede op jouw plaats (wanneer hij voor handen is) en achtervolg hem (indien hij van je weg vlucht) naar een andere plaats.'«

Met vrede is het niet zo als met andere geboden. Je moet normaal gesproken afwachten of er zich een situatie voordoet, waarin je een bepaald gebod kunt vervullen. Je handelt dan zodra er een beroep op je wordt gedaan. Zulke geboden beginnen dan ook met het voorwaardelijke 'indien' ('wanneer'). Zoals de situatie wanneer je de ezel van een vijand onder zijn last ziet bezwijken. In dat geval moet je toch de helpende hand bieden (Ex. 23:5). Of indien je stuit op een dier van je vijand dat ontsnapt en weggelopen is. Dan moet je toch het dier naar zijn eigenaar terugbrengen (Ex. 23:4). Of wanneer je een nieuw huis bouwt, dan ben je verplicht een borstwering rond het dak aan te brengen, zodat niemand eraf kan vallen. Met vrede is het evenwel anders gesteld. Ieder moet zelf de situatie creëren waarin hij dit gebod van vrede kan verwezenlijken, ook wanneer dit niet voor de hand ligt en de tegenpartij geen toenadering zoekt en zich van de vrede afwendt. Wees dan de eerste om je naaste tot vrede te bewegen. Iedereen blijft altijd verplicht zelf de eerste stappen op het pad van vrede en verzoening te zetten.²⁷

Een leugentje om bestwil

²⁵ Oorspronkelijk gaat het om aparte verklaringen; zie voor verder verwijzingen bij deze uitleg van Mal. 2:5-:6: M. van Loopik, *The Ways of the Sages and the Way of the World*, p.350.

²⁶ Rabbi Chizkia was de zoon van Rabbi Chijja en een amora van de eerste generatie (tijdgenoot van Bar Kappara).

²⁷ Zie Pèrèk ha-Sjalom (Massèchèt Dèrèch Erèt Zòeta 11). Vgl. verder Wajjikra Rabba 9,9.

Eind tekst 24b, begin tekst Avot de-Rabbi Nathan 25a

En evenzo, wanneer twee mensen met elkaar twistten, dan ging Aharon bij één van hen zitten en sprak tot hem: ‘Mijn zoon, let op wat jouw kameraad zegt²⁸; terwijl hij zich op de borst [let. het hart] slaat en zijn kleren scheurt²⁹, [2] zegt hij: "Wee mij, hoe kan ik mijn ogen opheffen en mijn kameraad aanzien? Ik schaam mij voor hem, want ik heb verachtelijk tegenover hem gehandeld!"' Hij bleef dan bij hem zitten totdat hij de vijandigheid (naijver) uit zijn hart had verdreven. Dan ging Aharon bij de ander zitten en sprak (ook) tot hem: ‘Mijn zoon, let op wat jouw kameraad zegt; terwijl hij zich op de borst slaat en zijn kleren scheurt, zegt hij: "Wee mij, hoe kan ik mijn ogen opheffen en mijn kameraad aanzien? Ik schaam mij voor hem, want ik heb verachtelijk tegenover hem gehandeld."’ Hij bleef (ook) bij hem zitten totdat hij de vijandigheid (ook) uit zijn hart verdreven had. Wanneer zij elkaar (vervolgens) troffen, omarmden ze elkaar en kusten elkaar. Daarom is er gezegd: ‘En zij huilden om Aharon dertig dagen (lang), het gehele huis Israëls’ (Num. 20:20).

Uitleg:

{‘En evenzo ...’ Aharon deed alles om de indruk te wekken dat beiden personen door berouw werden gekweld om wat zij hun naaste hadden aangedaan. In ‘handschrift Epstein’ (van Avot de Rabbi Nathan) is – na: ‘terwijl hij zich op de borst slaat en zijn kleren scheurt ...’ (ten teken van berouw en omkeer) – nog toegevoegd: ‘*oe-mechannek da’ato*’; letterlijk: ‘en zijn geest verstikt’. In ‘handschrift Vaticanum’ is toegevoegd: ‘*wechonek et atzmo*’ – ‘en zichzelf verstikt’, of ‘en zich verhangt’. ‘Handschrift New York’ voegt toe: ‘*oe-mechannek da’ato oe-metalesj sa’aro*’ – ‘en zijn geest verstikt en (zich) de haren uit (het hoofd) trekt’. Evenzo in Jalkoet Sjim’oni, Mal’achi, par. 588. Het gaat hier duidelijk om een hyperbolische aanduidingen van diepe spijt.} ³⁰

Waarheid en vrede

Vrede is zo belangrijk, dat soms de waarheid daarvoor wijken mag. Zodoende suggereert Aharon dat de compagnon van de eerste man die hij benadert door verstikkend berouw wordt gekweld, hoewel hij die persoon in feite nog helemaal niet gesproken heeft. De midrasj laat hier een conflict zien tussen twee belangrijke rabbijnse en bijbelse waarden: waarheid en vrede. In de aggada en midrasj worden dergelijke waardeconflicten doorgaans in de vorm van een verhaal verhelderd en beslecht. Dit gebeurt doordat de hoofdpersoon van het verhaal – ons ten voorbeeld – op zinvolle wijze een prioriteit tussen beide waarden stelt. Aharon – hier de hoofdpersoon van het verhaal – kiest voor de vrede boven de waarheid en bevindt zich zo te zeggen in goed gezelschap. Niemand minder dan God Zelf offerde immers een stukje waarheid op aan het tot stand brengen van de vrede:

»[Rabbi Sprak: Alle leugens zijn verboden, maar het is toegestaan een leugen te uiten om vrede te bewaren, zoals we vinden met betrekking tot Sara ...] ^{31*}

²⁸ Editio Wilna: ‘doet’

²⁹ Zie voor toevoeging aan tekst commentaar beneden.

³⁰ Zie ook de uitgebreide toelichting bij L. Finkelstein, *Mavo Le-Massechtot etc.*, p. 122

³¹ Tussen haken is hier een alternatieve opening van de midrasj weergegeven.

»Bar Kappara sprak: Groot is de vrede, want zo vinden wij dat de Tora een leugen gesproken heeft om vrede te stichten tussen Avraham en Sara, er is immers gezegd: *‘Want Sara lachte in zichzelf (zeggend): Zal ik wellust ondervinden nadat ik verwelkt ben, terwijl mijn heer (al) oud is?’* (Gen. 18:12). De engel veranderde (haar woorden om wille van de vrede), (haar woorden als volgt weergevend en) zeggend: *‘Zal ik werkelijk baren, terwijl ik oud ben geworden?’* (Gen. 18:13).«

»Bar kappara sprak: Groot is de vrede, want zo vinden we (ook) ten aanzien van de profeten, dat zij een leugen hebben gesproken om vrede te stichten tussen Manoach en zijn echtgenote, want de Schrift zegt: *‘Je bent onvruchtbaar’* (Richt. 13:3), maar uiteindelijk spreekt hij (de engel) ten aanzien van haar helemaal niet over onvruchtbaarheid.«³²

Niet alleen in de Tora zien we de waarheid soms opgeofferd aan het belang van de vrede, maar ook bij de profeten. Het boek Richteren behoort tot de zogeheten ‘vroege profeten’. Een engel benaderde volgens dit boek de vrouw van Manoach aldus: *‘Zie toch, jij die onvruchtbaar bent en nooit hebt gebaard, jij zult zwanger worden etc.’* (Richt. 13:3). Wanneer de vrouw van Manoach later de woorden van de engel aan haar echtgenoot weergeeft, geeft zij datgene wat de engel werkelijk heeft gezegd bewust in een verkorte vorm weer: *‘Hij zei tot mij: Zie je bent zwanger en je zult een zoon baren’* (Richt. 13:7). Dit profetische geschrift laat dus kritiekloos de vrouw een halve waarheid tot haar man spreken. Dit gebeurde immers om wille van de vrede. Een Jiddisch spreekwoord zegt: ‘Een halve waarheid is een hele leugen.’ En zo’n ‘hele leugen’ mag je soms uitspreken, omdat – als het erop aankomt – vrede boven de strikte waarheid behoort te gaan.

Vervolg tekst Avot de-Rabbi Nathan 25a

Een andere verklaring. Waarom weenden (al) de Israëlieten dertig dagen lang om Aharon? [en niet alleen de mannen zoals na het overlijden van Mosjè].³³ Omdat Aharon een waarachtig oordeel velde overeenkomstig zijn waarheid. Hoe dat zo? Hij sprak niet tot een man: *‘Jij hebt verachtelijk gehandeld’*, of tot een vrouw: *‘Jij hebt verachtelijk gehandeld.’* Daarom is er gezegd: *‘En het gehele huis Israëls huilde om hem, dertig dagen lang’* (Num. 20:29). Maar van Mosjè die hen met harde bewoordingen terecht wees, is gezegd: *‘En (alleen) de zonen Israëls weenden om Mosjè’* (Deut. 34:8).³⁴

[Een – op grond van de weergave in Jalkoet Sjim’oni – voorgestelde en gecorrigeerde tekst luidt:

»Een andere verklaring: Waarom weenden (alle) Israëlieten om Aharon, dertig dagen lang, zowel de mannen als de vrouwen? Omdat Mosjè een oordeel velde (strikt) overeenkomstig zijn waarheid. Maar Aharon sprak nooit tot een man ‘Jij hebt verachtelijk gehandeld’, of tot een vrouw ‘Jij hebt verachtelijk gehandeld’. Daarom is er gezegd: ‘En het gehele huis Israëls huilde om hem, dertig dagen lang.’ Maar van Mosjè **die hen met**

³² Dèrèch Erèt Zóeta 11 (Pèrèk ha-Sjalom); zie mijn opmerkingen en verdere verwijzingen: M. van Loopik, *The Ways of the Sages and the Way of the World*, p. 340-341.

³³ Deze toegevoegde gedachte is mede ontleend aan de weergave van deze traditie in Jalkoet Sjim’oni.

³⁴ Zo in editie S. Schechter en in vertaalde weergave van A. Cohen, *The Minor Tractates of the Talmud*, I, p. 72.

harde bewoordingen terechtwees, is gezegd: ‘En de zonen Israëls weenden om Mosjè’ (Deut. 34:8).]«³⁵

Uitleg:

Het verdriet om de dood van een vredestichter

Na het verscheiden van Aharon huilden zowel de vrouwen als de mannen (en de kinderen) dertig dagen lang. Bij het verscheiden van Mosjè huilden slechts de mannen. Waarom dit verschil? Aharon trad voortdurend op als ‘mediator’ en vredestichter. Dat deed hij ongetwijfeld ook vaak bij huwelijks twisten.

Zoals aangegeven in Noesach ‘b’ van Avot de-Rabbi Nathan:

»En zo, wanneer een man ruzie had met zijn echtgenote en hij haar zijn huis uit had gestuurd; dan ging Aharon naar hem toe en sprak tot hem: ‘Mijn zoon waarom maak je ruzie met je vrouw?’ En als hij dan antwoordde: ‘Omdat zij mij slecht behandeld heeft’, dan sprak hij tot hem: ‘Welnu, Ik sta borg voor haar dat zij jou vanaf nu niet slecht meer zal behandelen’; vervolgens ging hij naar zijn echtgenote en sprak tot haar: ‘Mijn dochter, waarom maak je ruzie met je man?’ Wanneer zij dan sprak: ‘Omdat hij mij geslagen heeft en gekleineerd’; dan sprak hij: ‘Welnu, ik sta borg voor hem dat hij je vanaf nu niet meer zal slaan en kleineren.’ En daarmee ging Aharon alle dagen door, totdat hij (de echtgenoot) haar weer in zijn huis toeliet. En wanneer zij dan zwanger werd en een zoon baarde (dan noemde zij die Aharon) en sprak: ‘Deze zoon is mij slechts gegeven door de verdienste van Aharon.’ En er zijn er die zeggen: ‘Meer dan drieduizend Israëlieten droegen de naam Aharon.’«³⁶

Daarom weenden juist ook de vrouwen en de kinderen³⁷ bij de dood van Aharon, vanwege hun persoonlijke erkenning voor de bemiddelende rol die hij had gespeeld als vredestichter! Aharon sprak – als ‘mediator’ – geen hard oordeel uit zoals Mosjè dat deed – als rechter – met een absolute scheiding tussen schuldige en onschuldige. Aharon sprak wel een *waarachtig* oordeel uit, ‘overeenkomstig zijn waarheid.’ Dat wil zeggen een oordeel waarin recht werd gedaan aan de volledige waarheid van *alle* bij het rechtsgeding betrokken personen. Aharon had oog voor de complexiteit van een twist en hij schonk aandacht aan het grote of kleine gelijk van *beide* partijen. Hij oordeelde niet in puur zwart-wit, maar erkende de grijstinten van onderlinge menselijke verhoudingen. Hij wist dat doorgaans *beide* partijen hun aandeel hebben in de totstandkoming van een ruzie en een daaruit resulterend rechtsgeding. Hij wenste de schuld niet als een onaangedaan beoordelaar eenzijdig bij een van beide partijen te leggen. Hij wilde geen eensluidend gerechtelijk vonnis vellen, vanuit de praktische overweging dat het recht nu eenmaal eist dat een schuldige en een onschuldige wordt aangewezen. De rol van ‘mediator’ was Aharon meer op het lijf geschreven dan die van een rechter die zich altijd exact aan de toepassing van regels houdt. Dat was het grote verschil tussen Aharon en Mosjè. De laatste stond pal voor de nauwgezette

³⁵ Zo de weergave in editie J. Goldin, *The Fathers According to Rabbi Nathan*, p. 64; zie Jalkoet Sjim’oni Deut. par. 764; vgl. ook de aantekeningen in Avot de-Rabbi Nathan, ed. S. Schechter. Wij geven hier toch de voorkeur aan de niet gecorrigeerde tekst, zoals direct hierboven weergegeven.

Zie overigens Flavius Josephus, *Antiquitates* IV, 8, 48; volgens Josephus rouwklaagden ook de vrouwen bij de naderende dood van Mosjè door zich op de borsten te slaan. Er was een strijd tussen jong en oud over het hardste klagen.

³⁶ Avot de-Rabbi Nathan, noesach b, ed. S. Schechter p.25b (50).

³⁷ Zie in dit verband ook L. Ginzberg, *The Legends of the Jews*, III, p. 328-329; zie Jalkoet Sjim’oni, I, § 787 en Midrasj Lekach Tov op Deut. 31:14.

toepassing van rechtsregels. Hij toonde zich daardoor – althans voor het oog – minder empathisch. Hij liet het soms schrijnende verschil tussen recht en rechtvaardigheid zijn zuivere oordeel en juridische deskundigheid niet beïnvloeden.

‘Een waarachtig oordeel overeenkomstig zijn waarheid’

Een waarachtig oordeel – zo onze uitleg bij de keuze voor de eerste versie (gekozen door S. Schechter) – is een oordeel dat met **alle** feiten en emoties rekening houdt en dat daarom neigt naar het sluiten van compromissen. Deze visie vinden we bevestigd in een verwante overlevering in de Babylonische Talmoed:

»Rabbi Eli’ezer, de zoon van Rabbi José de Gallileeër, zegt: Het is verboden (bij een gerechtelijk vonnis te bemiddelen (en een compromis te sluiten); en wie bemiddelt (en een compromis sluit), begaat (daarmee) een overtreding; en wie een bemiddelaar zegent, veracht (het recht van) de Eeuwige, er is immers geschreven: *‘Hij die een bemiddelaar (‘botzea’) zegent, veracht de Eeuwige’* (Ps. 10:3). Maar laat het recht (liever) de berg doorklieven,³⁸ er staat immers geschreven: *‘Want het rechtsoordeel is aan de Eeuwige’* (Deut. 1:17).³⁹ En zo was Mosjè gewoon te zeggen: ‘Laat het recht de berg doorklieven.’ Maar Aharon had de vrede lief, hij achtervolgde de vrede en hij bewerkstelligde vrede tussen een mens en zijn naaste. Er is immers gezegd: ***‘De Tora van waarheid (waarachtig recht) was in zijn mond, ongerechtigheid werd niet gevonden op zijn lippen, hij wandelde met Mij in vrede en hij heeft velen afgehouden van ongerechtigheid’*** (Mal. 2:6).«⁴⁰

In Noesach b van Avot de-Rabbi Nathan, wordt Mosjè dienovereenkomstig exclusief als ‘rechter’ aangemerkt. Aharon was geen rechter maar alleen ‘mediator’:

»*Waarom weende geheel Israël om Aharon en weende om Mosjè slechts een gedeelte van hen (.d.w.z. de Israëlieten)? Mosjè was evenwel een rechter. Het is een rechter niet mogelijk om twee procederende personen tegelijkertijd onschuldig te verklaren, maar slechts de een onschuldig en de ander schuldig. Aharon was geen rechter maar iemand die vrede tussen een man en zijn naaste bewerkstelligde. Daarom hilde bij (het verscheiden van) Aharon geheel Israël, en hilde bij (het verscheiden) van Mosjè slechts een deel van hen.*«⁴¹

Deze uitleg past uitstekend bij de mening van Rabbi Eli’èzèr (de zoon van Rabbi José ha-Gelili) die het sluiten van een compromis door een rechter wilde verbieden, maar dit wel wilde toestaan aan een ‘mediator’ (die niet officieel als rechter bij het rechtsgeding functioneert).

Excurs – juridische schikking en ‘mediation’

Uit onderzoek van de bronnen blijkt mogelijk, dat een onderscheid gemaakt moet worden tussen twee vormen van schikking.

³⁸ D.w.z. laat elk argument wijken voor een nauwgezette toepassing van het in de Tora beschreven recht.

³⁹ Menselijke overwegingen moeten daarom bij de toepassing van het recht buiten beschouwing blijven.

⁴⁰ Babylonische Talmoed, Sanhedrin 6b.

⁴¹ Hoofdstuk XXV, , ed. S. Schechter, 50.

1) Een gerechtelijk compromis in geval van een civiel geschil tussen de procederende partijen, uitgesproken door een officieel gerechtshof: **pesjara** (grondbetekenis: ‘oplossing’).

2) Schikking (vergelijk) door ‘mediation’ door andere bevoegde beoordelaars van het conflict (dan de rechters van een gerechtshof): **‘bitzoea’**.

Men kan verschillende meningen onderscheiden in de Talmoed over een (vergeleijk) schikking tussen procederende partijen.

a) Poging tot schikking is verplicht en de mogelijkheid daartoe moet bij ieder (civielrechtelijk) geschil als eerste mogelijkheid worden onderzocht.

Deze mening lijkt op die van Rabbi Jehosjoea ben Korcha. Hij was de mening toegedaan dat het zoeken naar een vergelijk tussen de partijen moet worden opgevat als een gebod. Alleen wanneer een vergelijk totaal niet lukt, zal een rechter bij het vonnissen de knoop uiteindelijk toch moeten doorhakken. Als bewijs van deze stelling voert hij Zech. 8:16 aan: *‘Spreekt waarheid en een **rechtsoordeel van vrede** in jullie poorten.’*

Ook de empathische houding van David – als rechter – strekt volgens Rabbi Jehosjoea ben Korcha latere generaties op dit punt tot voorbeeld: *‘En David sprak een oordeel van **gerechtigheid en rechtvaardigheid** (tzedaka) over zijn gehele volk’* (II Sam. 8:15).⁴² Alleen in geval van een compromis waarin alle strijdende partijen zich kunnen vinden, is sprake van recht dat verenigbaar is met het streven naar vrede en van een oordeel met compassie. Rabbi Josjoea ben Korcha voegde deze conclusie aan zijn visie toe:

*‘Zeker, waar strikt recht heerst, daar heerst geen (volledige) rechtvaardigheid (en ontferming); en waar rechtvaardigheid heerst, daar heerst geen (volledig) recht. Maar wat is dan het recht dat samengaat met rechtvaardigheid (en ontferming)? Wij moeten zegen: dat is schikking (het compromis).’*⁴³

b) Schikking (bitzoea) is voor een gerechtshof in feite verboden, maar het bewerkstelligen van een compromis is wel mogelijk als alternatieve oplossing buiten de rechtspraak om.

Dit lijkt op de visie van Rabbi Eli’èzèr, de zoon van Rabbi José de Gallileeër, zoals hierboven weergegeven. Het slot van zijn uitspraak suggereert dat hij het zoeken naar een compromis als zodanig – zoals in het voorbeeld van Aharaon – niet ongunstig waardeert.

Sommigen hebben juist ‘arbitrage’ door een ‘mediator’ buiten het gerechtshof om (*bitzoea*) willen tegengaan, opdat een gerechtshof bij het beoordelen van gevoelige zaken niet te snel afziet van de plicht om *zelf* vonnis te vellen. Dit verzet tegen een

⁴² In het vervolg van de Talmoed-passage wordt echter verondersteld dat David niet een schikking trof, maar op een andere, creatieve manier recht en compassie combineerde. Hij wees eerst met strikte toepassing van het recht een schuldige en een onschuldige aan. Zo stelde hij de crediteur in zijn recht, maar hij betaalde vervolgens voor de insolvente debiteur de rekening uit eigen zak, om ook aan diens waarheid (armoede en nood) recht te doen.

⁴³ Babylonische Talmoed, *ibid.* Vgl. verder Sifré Devarim par. 17; Tosefta, Sanhedrin 1:2-3; Talmoed Jeroesjalmi 1,1 [18b].

vergelijk buiten het recht om impliceert dus niet dat men zich ook uitspreekt tegen een *pesjara* – een door het gerechtshof zelf bewerkstelligd compromis. Alleen *bitzoea* wordt afgewezen: schikking buiten het gerechtshof om. Zulke subtiele verschillen, zoals die tussen *pesjara* en *bitzoea*, maakt analyse van de verschillende opinies vrij complex.

c) Het zoeken naar een gerechtelijk compromis is (ook voor een gerechtshof) toegestaan, maar schikking is niet verplicht.

Zo was de mening van Rabbi Sjim'on ben Menasja. Het sluiten van een compromis is noch een gebod, noch verboden. In eerste instantie **mag** de rechter eventueel een compromis tussen beide partijen adviseren. Alleen wanneer hij alle relevante feiten heeft gewikt en gewogen en tot een vast oordeel is gekomen, mag hij niet langer aansturen op een compromis. Als bewijs voerde Rabbi Sjim'on ben Menasja aan: *‘Als het doorlaten van water is het begin van een rechtsgeding, geef het op voordat het geding losbreekt’* (Spr. 17:14).⁴⁴

De halacha

Deze uiteindelijke halachische ontwikkeling stemt nog het meest overeen met de opinie van Rabbi Jehosjoea ben Korcha. Een rechter is verplicht om eerst de procederende partijen tot het sluiten van een compromis te verleiden. Pas wanneer verzoening niet lukt, moet hij een neutraal vonnis vellen overeenkomstig de feiten. Hij zal dan zowel een schuldige als onschuldige moeten aanwijzen, de ene partij in het gelijk stellen en de andere in het ongelijk. Maar tot het laatst toe, totdat het vonnis definitief is gevelde, blijft de mogelijkheid van een compromis open en aanbevolen. Zelfs na het uitspreken van een vonnis, blijft het alsnog sluiten van een schikking onder arbitrage van een andere bemiddelaar dan de rechter prijzenswaardig.⁴⁵ Het sluiten van compromissen en daarmee het bevorderen van harmonie binnen de gemeenschap verdient bij de rechtspraak hoe dan ook de voorkeur. Het streven naar consensus over een schikking tussen de procederende partijen is het meest eigen aan het bijbelse en rabbijnse concept van recht (naast *dien: misjpat, tzedaka*). In de beoefening van de joodse religieuze rechtspraak behoren rechtvaardigheid en recht samen te gaan!! Joods recht is en blijft – ondanks talmoedische meningsverschillen over schikking – uiteindelijk bovenal gericht op conflictregeling en op het bewerkstelligen van consensus tussen de procederende partijen, dit als bijdrage harmonie binnen de gemeenschap!

Deze en verwante overleveringen bieden ruim tegenwicht aan het vaak gehoorde vooroordeel, dat de rabbijnse traditie de letterlijke toepassing van de wet automatisch zou willen doen prevaleren boven de geest ervan. Juist de rabbijnse rechtstraditie en rechtspraak toont zich vaak creatief en flexibel om de waarheid van het leven recht te doen, om recht en rechtvaardigheid tegenover alle partijen zoveel als mogelijk te doen samenvallen.

Tora-geleerden, priesters en profeten

⁴⁴ D.w.z.: toon jezelf meegaand bij het begin van het geding, maar sta je op het punt de zaak te beslechten, geef dan het verder zoeken naar een compromis op.

⁴⁵ Zie Maimonides, Misjné Tora Hilchot Sanhedrin 22:4; Sjoelchan Aroech, Chosjèn Misjpat 12,2).

Vervolg tekst Avot de-Rabbi Nathan 25a

En bovendien, hoeveel duizenden waren er in Israël die bij de naam Aharon genoemd werden. Want zonder Aharon waren zij niet ter wereld gekomen.⁴⁶

En er zijn er die zeggen, dat hierom gezegd is: ‘En het gehele huis Israëls huilde om hem, dertig dagen lang’ (Num. 20:20). Hoe zou iemand die Mosjè onze leraar zag staan huilen niet (ook zelf) huilen?! En er zijn er die zeggen: Wie El’azar en Pinchas – die twee Hoge Priesters waren** – zag staan huilen, hoe zou hij niet (ook zelf) huilen?!

Uitleg:

De dood van Aharon en Mosjè – rechtvaardigheid en recht

Tot hier houdt de midrasj Avot de-Rabbi Nathan nog altijd vast aan de hoofdlijnen en doelstelling: instructie voor aankomende rechters. Aan hen wordt opgedragen om de onverbreekelijke band tussen recht en rechtvaardigheid in de joodse rechtspraak altijd in het oog te houden. Opdat rechters hun liefde voor de wet en zijn regels combineren met realiteitszin en naastenliefde. Recht en waarheid zijn belangrijk, maar hoe velen in Israël zouden zelfs niet geboren zijn zonder het optreden van Aharon, die bereid bleek soms wat water bij de wijn te doen. Zijn creatieve en flexibele opstelling maakte hem uiterst geliefd, zowel in de hemel als onder de mensen!

Associatief zoomt de midrasj hier verder in op overeenkomsten en verschillen bij het verscheiden van Aharon, de ‘mediator’ en Mosjè, de rechter. Het feit dat beiden bij hun dood zo grootse eer hebben ontvangen, drukt de waardering uit voor zowel recht als voor compassie. Overigens met een lichte nadruk op compassie waarvoor het optreden van Aharon model staat.

Huilden bij de dood van Mosjè alleen een groot aantal mannen. Bij de dood van Aharon huilden alle mannen, en bovendien vrouwen en kinderen!⁴⁷ Vele duizenden in Israël beseften dat zij zonder de onophoudelijke pacificerende inzet van Aharon bij huwelijkse twisten zelfs nooit geboren waren.⁴⁸ Toen zij al die duizenden zagen huilen, barstte tenslotte ‘geheel Israël’ (Num. 20:20) in snikken uit.

Sommigen zoeken het verschil in heftigheid van rouw om Mosjè en Aharon niet in het functioneren van Mosjè als onverzettelijke rechter tegenover een meer meegaande Aharon als creatieve vredestitcher. Het onderscheid lag volgens hen in de omstandigheden van hun beider dood. Toen Aharon stierf, leefde zijn broeder nog en ontladde zich het aanstekelijke verdriet van zijn zoon (de hogepriester) El’azar en kleinzoon Pinchas, twee zeer gerespecteerde leden van de gemeenschap. Hun openlijk geuite verdriet bracht de gehele gemeenschap tot heftige ontroering. Mosjè bezat echter bij het naderen van zijn dood geen eigen kinderen en gezinsleden meer die hem konden bewenen. Daarom bleven de uitingen van rouw om Mosjè beperkt en beheerst, anders dan bij het verscheiden van Aharon.

De wat uitgebreidere weergave van Midrasj Jalkoet Sjim’oni maakt het contrast nog uitgesprokener:

⁴⁶ Oude drukken voegen hier nog verklarend toe: ‘Omdat hij vrede stichtte tussen mannen en vrouwen. Daarna verenigden zij zich (d.w.z. bedreven zij de liefde) en noemden zij het kind dat geboren werd naar zijn naam.’

⁴⁷ Zie echter ook noot 6 in de voorafgaande les!

⁴⁸ Zie ook L. Ginzberg, *The Legends of the Jews*, III, p. 328-330; vgl. Jalkoet Sjim’oni, I, § 787; Massèchèt Kalla Rabbati 3,6 e.a.

Sterven door ‘de kus’ van God

»Toen Mosjè getuige was van de diep gevoelde rouw om Aharon van zowel hemelingen als mensen, barstte hij uit in een heftig wenen en sprak: ‘Wee mij, dat ik nu alleen over ben gebleven! Toen Mirjam stierf, kwam niemand om haar de laatste eer te bewijzen. Alleen Ik en Aharon stonden bij haar baar en beweenden haar, rouwklaagden en begroeven haar. Bij de dood van Aharon, waren ik en zijn zonen aanwezig bij zijn baar om hem de laatste eer te bewijzen. Maar hoe dan zal het mij vergaan?! Wie zal bij mijn dood aanwezig zijn? Ik heb vader noch moeder meer, broer noch zuster, wie zal dan om mij rouwklagen?’^{49*}

God sprak echter tot hem: : ‘Wees niet bang, Mosjè, Ik zal jou onder grote praal Zelf begraven; en zoals de grot waarin Aharon ligt, is verdwenen, zodat niemand de plek weet waar hij ligt begraven, zo zal ook geen sterveling de plaats van jouw graf kennen. Zoals de engel des doods geen macht had over Aharon, die (daarom) stierf door *de kus* (van de Sjechina), zo zal de engel des doods ook geen macht hebben over jou en zul ook jij sterven door *de kus*.’⁵⁰[2]

Vervolg tekst Avot de-Rabbi Nathan 25a slot:

Op dat moment vroeg Mosjè om een dood zoals de dood van Aharon, omdat hij zag dat de baar van Aharon met grote eer was voorbereid en dat dat vele groepen engelen om hem rouwklaagden. Deed hij dit verzoek in tegenwoordigheid van iemand anders? Nee, hij deed dit verzoek bij zichzelf en de Heilige, Hij zij gezegend, hoorde zijn gefluister. [Hoe weten wij dit dan?] Er is immers gezegd: ‘Sterf op de berg die je bestijgt en word verzameld tot jouw volk, zoals Aharon jouw broer stierf op de berg Hor’ (Deut. 34:8). Hieruit leer je dat Mosje om een dood vroeg als de dood van Aharon.

Uitleg:

Met gelijk egard

Er was niemand aanwezig toen Mosjè bij de dood van Aharon in stilte zijn zorgen uitte over het hoe en waar van zijn eigen verscheiden. Geen sterveling hoorde van zijn angst om met minder honneurs de wereld te verlaten dan zijn oudere broer. Dus hoe kunnen wij dan van deze angst weten? We maken dit op uit de geruststellende woorden van God (tot Mosjè), Die de het naderende verscheiden van Mosjè op een lijn stelt met dat van Aharon. Aan God was de zorg van Mosjè dus wel bekend. God had Mosjè heimelijk afgeluisterd.

Zowel Mosjè als Aharon verlieten deze wereld – volgens de midrasj – op eervolle wijze, door middel van een *kus* van God. Dit concluderen de Wijzen uit de uitdrukking ‘door de mond van God’ (*al pi ha-Sjém*). Zo is over de dood van Aharon medegedeeld: ‘*En Aharon, de priester, besteeg de berg Hor op bevel van de Eeuwige* (letterlijk: *door de mond van de Eeuwige*)’ (Num. 33:38). Dezelfde uitdrukking keert terug in het bericht over de dood van Mosjè: ‘*En daar stierf Mosjè, de knecht van de Eeuwige, in het land Moab op bevel van de Eeuwige (door de mond van de Eeuwige)*’ (Deut. 34:5). Beide broers stierven dus niet door het zwaard van de doodsengel maar door een kus van de Sjechina.

Van gelijk gewicht

We komen opnieuw terug op de rode draad in Avot de-Rabbi Nathan als instructieboek voor aankomende Tora-geleerden. We zagen al herhaaldelijk hoe de midrasj in Avot de-Rabbi

⁴⁹ Zie echter de Ethiopische midrasj beneden, volgens welke de echtgenote en kinderen van Mosjè vlak voor zijn dood nog in leven waren.

⁵⁰ Zie L. Ginzberg, *The Legends of the Jews*, III, p. 329-330, en het citaat uit Jalkoet Sjim’oni I, § 787.

Nathan wijst op eigenschappen waaraan Tora-geleerden en toekomstige leiders van de gemeenschap moeten voldoen, zoals integriteit en eerlijkheid. Tussen de regels door herinnert de midrasj eraan dat Tora-wijzen de opvolgers zijn van priesters en profeten. Daarom rusten op hen verscheidene taken tegelijk. Die van verklaarder van de wet, van kritische woordvoerder, van rechter en van pastorale begeleider. Door Mosjè en Aharon hier gelijkelijk te eren, is duidelijk dat hun beider functies (criticus, rechter, bemiddelaar en vredestichter) op evenwichtige wijze moeten zijn verenigd in een Tora-geleerde, die als rechter en leider van de gemeenschap optreedt.^{51*}

De twee parels van Israël – Mosjè en Aharon

Keer op keer onderstrepen de Wijzen de gelijkwaardigheid van Mosjè en Aharon. Ze tonen een evenwichtig respect voor de onderscheiden functies van de twee broers:

»‘*Dit is Aharon en Mosjè*’ (Ex. 6:26) – op elke plaats doet de Tora Mosjè voorafgaan aan Aharon; (maar) één keer zegt de Schrift: ‘*Dit is Aharon en Mosjè*’. Dit leert dat zij aan elkaar gelijkwaardig waren.»⁵²

»‘*Dit is Aharon en Mosjè*’ (ibid.) – gelijk in hun rechtschapenheid, van het begin tot het einde.»⁵³

»‘*Jouw twee borsten [zijn als twee bokjes]*’ (Hoogl. 4:5) – dit zijn Mosjè en Aharon. Zoals deze twee borsten de schoonheid en het sieraad van een vrouw zijn, zo waren Mosjè en Aharon het sieraad van Israël. Zoals deze twee borsten vol melk zijn, zo voedden Mosjè en Aharon Israël met Tora-kennis (...) Zoals de ene borst niet groter is dan de andere, zo was het ook met Mosjè en Aharon. Zo staat geschreven: ‘*Dit is Mosjè en Aharon*’ (Ex. 6:27), maar er staat ook geschreven: ‘*Dit is Aharon en Mosjè*’ (Ex. 6:26). Het leert ons dat Mosjè in Tora niet groter was dan Aharon en Aharon niet groter dan Mosjè.

Rabbi Abba zegt: ‘Vergelijk het met een koning die twee kostbare parels bezit en deze op de weegschaal legt, waarbij blijkt dat de ene niet groter (zwaarder) is dan de andere. Zo waren Mosjè en Aharon gelijk van gewicht.’ Rabbi Chanina bar Pappa zegt: ‘Gezegend zij de Alaanwezige, Die deze twee broers verkoos, want zij werden (beiden) slechts geschapen omwille van de Tora en ter ere van Israël.’»⁵⁴

Het slot van deze overlevering wijst bovendien nog op de dienende taak van Mosjè en Aharon, die slechts leefden om de gemeenschap te dienen, niet voor zichzelf! Ook deze les moeten toekomstige Tora-geleerden, rechters en leiders van de gemeenschap voortdurend voor ogen houden. Zij vervullen hun functie niet omwille van eigen eer of voordeel, maar uitsluitend omwille van de gemeenschap. Deze bescheiden en onbaatzuchtige taakopvatting is naast nadruk op integriteit nog altijd uiterst actueel voor een samenleving waarin bestuurders zich maar al te vaak arrogant en baatzuchtig tonen.

De nog volgende verhalen over de dood van Mosjè zetten deze gedachtegang over

⁵¹ Zie in verband met de gelijkwaardigheid van Mosjè en Aharon ook Petichta van Mechilta de-Rabbi Jisjma’el.

⁵² Zie Tosefta, eind van Keritot.

⁵³ Babylonische Talmoed, Megilla 11a.

⁵⁴ Midrasj Sjir ha-Sjirim Rabba 4,5 § 1. Vgl. Be-midbar Rabba 2,1: Achttien maal ontvingen Aharon en Mosje gelijkelijk een opdracht van de Allerhoogste.

dienaarschap en het belang van de gemeenschap voort. De gelijkwaardig van Mosjè en Aharon hangt samen met hun functie en hun bijdrage aan het welzijn van de gemeenschap!

Vervolg tekst Avot de-Rabbi Nathan 25b

Op dat moment Sprak Hij tot de engel des doods: ‘Ga en breng Mij de ziel van Mosjè.’ De engel des doods ging op weg, ging voor hem staan en sprak: ‘Mosjè, geef me jouw ziel!’ Mosjè weigerde en sprak: ‘Op de plaats waar ik zit, verleent men jou geen toestemming om te staan[6], en toch zeg jij tot mij: ‘Geef me jouw ziel.’ Hij wees hem terecht en stuurde hem woedend weg. (Deze situatie duurde voort) totdat de Heilige, Hij zij gezegend, tot Mosjè sprak: ‘Mosjè je hebt genoeg van deze wereld gezien. Welaan, de komende wereld wacht al op je vanaf de zes scheppingsdagen. Er is immers gezegd: "*En de Eeuwige sprak: Zie er is een plaats bij Mij en je zult bij Mij staan op de rots*" (Ex. 33:22).’ De Heilige, Hij zij gezegend, nam de ziel van Mosjè en verborg deze onder de troon van heerlijkheid. En toen Hij zijn ziel nam deed Hij dit slechts met een kus, want er is gezegd: ‘*door de mond van de Eeuwige*’ (Deut. 34:5).

Uitleg:

Mosjè was een van de grootste rechtvaardigen die ooit hebben geleefd. Als enige profeet heeft hij met God van aangezicht tot aangezicht gesproken. Het boek Spreuken zegt het al: ‘*Rechtvaardigheid redt van de doodt.*’ In feite zouden rechtvaardige mensen eigenlijk niet mogen sterven. Dit standpunt verklaart de wat merkwaardige overleveringen over rechtvaardigen, wier lichaam na hun doodt niet aan bederf onderhevig was. Van negen rechtvaardigen wordt zelfs beweerd, dat zij levend het paradijs hebben betreden, zonder eerst te sterven. Tot hen behoren onder meer: ‘Henoeh, Elia, de messias, Eli’èzèr de dienstknecht van Avraham, Chiram de koning van Tyrus, Bitja de dochter van Farao en Serach de dochter van Asjèr.[7]

De dood van Mosjè is daarom in feite een probleem. Waarom moest deze grote profeet en rechtvaardige aller tijden sterven? Zijn dood is niet vanzelfsprekend. Daarom zijn er in de loop der tijden vele aggadische verhalen ontstaan die zijn dood aannemelijk proberen te maken.

De verklaring hier in Avot de-Rabbi Nathan is niet de meest verhelderende. Toch biedt de tekst een aanknopingspunt. Tora betekent leven. Wie heeft er meer Tora gestudeerd dan Mosjè en wie zou dan ook meer recht hebben om te blijven leven dan Mosjè. Hij was bijna de incorporatie van de Tora! God had echter al vanaf de scheppingsdagen de dood van de grote leider Mosjè voorbeschikt. Mosjè blijft een gewone sterveling, deelgenoot van zijn eigen generatie.

Een vergelijkbare midrasj biedt meer inzicht. Daar treedt Mosjè actief met de Allerhoogste over zijn naderende dood in discussie. God rechtvaardigde de dood van Mosjè als volgt en gaf hem dit veel betekenende antwoord:

»De Heilige, Hij zij gezegend sprak tot Mosjè: ‘Twee eden heb Ik gezworen, één dat je zult sterven en één dat Israël te gronde zal gaan. Het is niet mogelijk om beide eden nietig te verklaren. Indien je wilt blijven leven, zal Israël te gronde gaan.’ Mosjè sprak (...) ‘Laten Mosjè en nog eens duizend zoals hij te gronde gaan, maar laat niemand van Israël te gronde

gaan.’ (...)

God sprak toen: ‘Zo was het in Mijn gedachten, zelfs al voordat Ik de wereld schiep en zo is (nu eenmaal) de gebruikelijke loop van de wereld. Iedere generatie bezit zijn (eigen) geleerden, ieder generatie bezit zijn (eigen) bestuurders, iedere generatie bezit zijn (eigen) leiders. Tot nu toe was het jouw taak om het volk te leiden, maar nu is de tijd voor het aandeel van jouw leerling Jehosjoea.’⁵⁵

Uit deze midrasj leren we, dat iedere leider, hoe groot ook, er alleen is om wille van de gemeenschap. Israëls leiders zijn geen heiligen. Laat staan dat we hen tot een goddelijke status zouden mogen verheffen.

De Tora van Mosjè is eeuwig, maar zijn persoon als zodanig was slechts van betekenis voor zijn eigen generatie. Iedere generatie heeft zijn eigen leiders nodig. Daarom moest Mosjè sterven, omdat de gemeenschap centraal staat en niet de persoon van de leider! Scherper dan in deze midrasj kun je dit niet stellen, het was of Mosjè, of Israël. De keuze voor de gemeenschap bleek ook voor Mosjè zelf de enige juiste keuze !

De dood van Mosjè

Vervolg tekst Avot de-Rabbi Nathan 25b

Niet alleen de ziel van Mosjè is verborgen onder de Troon van Heerlijkheid, maar (al) de zielen van de rechtvaardigen zijn verborgen onder de troon van heerlijkheid. Er is immers gezegd ‘Moge de ziel van mijn heer gebundeld worden in de bundel van de levenden, bij de Eeuwige jouw God’⁵⁶ (I Sam. 25:29). Is het mogelijk dat het de ziel van de goddelozen evenzo vergaat? Nee, daarom luidt de Schrift: ‘en de ziel van jouw vijanden moge hij wegslingeren vanuit de "hand" (holte) van de slinger’ (I Sam. ibid.).

Ook al slingert iemand de steen van de ene plek naar de andere, hij weet niet waar deze tot rust zal komen. Zo worden de zielen van de goddelozen vastgehouden⁵⁷ en zwerven rond door de wereld zonder te weten waar tot rust te komen.

»Maar de zielen van de goddelozen blijven gekerkerd. Terwijl één engel aan het ene einde van de wereld staat, staat een tweede engel aan het andere einde, en zij slingeren

⁵⁵ Zie Midrasj Tanchoema, ed. S. Buber, We-étchanan, § 6, p. 12.

⁵⁶ Woorden, gesproken door Avigajil (Abigaël) tot David.

⁵⁷ *Zoememot* – letterlijk: gemuilkorfd. Zie het commentaar van Rasji op de Babylonische Talmoed, Sjabbat b152b, daar in de betekenis van: gevangengehouden, vastgehouden (als een steen in een slinger); of waarschijnlijk nog: als dolende zielen gevangen gehouden in de de ondermaanse wereld. Vgl. commentaar van Eliahoe ben Avraham van Delyatin ARN, editio Wilna; daar is *zomemot* uitgelegd als: zinnend op kwaad, vol met (kwade) gedachten.

hen naar elkaar toe; er is immers gezegd: *‘en de ziel van jouw vijanden moge Hij wegslingeren vanuit de "hand"(holte) van de slinger’* (I Sam. ibid.).⁵⁸

De zielen van overleden rechtvaardigen stijgen op en vinden (als voorlopige beloning) een rustplaats onder Gods Troon van Heerlijkheid, wachtend om aan het einde der tijden bij de opstanding met een vernieuwd lichaam herenigd te worden. Hoe anders vergaat het de zielen van de goddelozen na hun overlijden. Hun zielen mogen het hemelse paradijs niet binnengaan. Noch vinden zij ergens een rustplaats. Ze blijven rondzwerven in deze wereld als voortdurend heen en weer geworpen stenen die nooit de grond raken en nooit een plek zullen vinden om rustig op te blijven liggen. Goddelozen worden onderworpen aan het eindeloze en treurige lot van dode zielen, die altijd maar doelloos blijven rondzwerven, tot zwijgen gebracht (zie beneden) en zonder doel voor ogen.

In die context van deze overlevering uit de Babylonische Talmoed wordt nog een alternatieve traditie overgeleverd als antwoord op de vraag wat het lot zal zijn van de zielen van de zogeheten middelmatigen (*benoni'iem*) – doorsnee mensen wier goede en slechte daden min of meer tegen elkaar opwegen, waarbij niet helder is of ze tot de rechtvaardigen of de goddelozen behoren. Hun zielen worden samen met die van de goddelozen tijdelijk onder de hoede geplaatst van de engel Doema. De naam suggereert ‘stilte’ of ‘zwijgen.’ Betekend ‘zoememot’ in dit verband genuilkorfd in de zin van ‘tot zwijgen gebracht’?

De voorstellingen van de aggada zijn niet vastomlijnd, zeker niet voorstellingen rond het leven na de dood. Zo bestaat de idee van een hemels paradijs waar de zielen tot de jongste dag wachten om met het lichaam herenigd te worden. De goddelozen hebben aan de opwekking van de doden geen deel. Hun zielen blijven altijd zonder behuizing en omhulsel rondzwerven. Volgens een andere voorstelling zullen hun zielen afdalen in het Gajhinnom om daar voor eeuwig te lijden. Zo lezen we in het boek Daniël: *‘Velen van hen die slapen in het stof, zullen ontwaken, deze tot eeuwig leven en anderen voor hoon en huiver tot in eeuwigheid’* (Dan. 12:2). Daarnaast bestaat nog de voorstelling dat zielen van slechterikken slechts tijdelijk in een soort hel verblijven om hun zonden volledig uit te boeten.

Uit een parallelle overlevering vernemen we dan ook dat de zielen van de goddelozen weliswaar het lichaam ontstijgen, zoals de zielen van de rechtvaardigen, maar daarna worden zij weer ter aarde geworpen of belanden ze in het gajhinnom:

»Het lot van de zielen der rechtvaardigen is als dat van de zielen van de goddelozen. Zij stijgen allen op naar omhoog. Maar de zielen van de rechtvaardigen worden in de (hemelse) schatkamer geplaatst. Terwijl de zielen van de goddelozen ter aarde worden geworpen. Avigajil sprak immers tot David door middel van de heilige geest: *‘Moge de ziel van mijn heer gebundeld worden in de bundel van de levenden, bij de Eeuwige jouw God’* (I Sam. 25:29).

Een Matrona vroeg aan Rabbi José bar Chalafta: *‘Wat is de betekenis van de Schrifttekst: "Wie weet of de adem (geest) van mensenkinderen opstijgt naar boven?"* (Pred. 3:21) Hij antwoordde: *‘Dit verwijst naar de zielen van de*

⁵⁸ Babylonische Talmoed, Sjabbat 152b. In uitspraak overgeleverd op naam van Rabbi Eli'èzèr

rechtvaardigen die in de hemelse schatkamer worden geplaatst (...) Je zou (ten onrechte) kunnen denken dat dit ook zal gebeuren met de zielen van de goddelozen; daarom is er gezegd: *"en de ziel van jouw vijanden moge hij wegslingeren vanuit de 'hand' (holte) van de slinger"* (I Sam. ibid.). Zij vroeg hem: 'En wat betekent dan: *"En of de adem (geest) van de dieren neerdaalt, naar beneden, naar de aarde"* (Pred. ibid.)?' Hij antwoordde: 'Dit verwijst naar de zielen van de goddelozen die afdalen naar Gajhinnom beneden, zoals er gezegd is: *"Op de dag dat hij neerdaalde naar de onderwereld liet Ik rouwen en dekte ik de oervloed omwille van hem af"* (Ez. 31:15).'«⁵⁹

Vervolg tekst Avot de-Rabbi Nathan 25b (begin 26a)

Opnieuw sprak de Heilige, Hij zij gezegend, tot de engel des doods: 'Ga en breng mij de ziel van Mosjè.' Hij ging naar zijn (gewoonlijke verblijf)plaats en zocht hem, maar hij vond hem niet. Hij ging naar de grote zee (oceaan) en vroeg haar: 'Is Mosjè hier gekomen?' Zij antwoordde: 'Vanaf het moment dat de Israëlieten door mij heen trokken heb ik hem niet meer gezien.' Hij ging naar de bergen en heuvels en vroeg: 'Is Mosjè hier gekomen?' Zij antwoordden hem: 'Vanaf het moment dat de Israëlieten de Tora hebben ontvangen op de berg Sinai heb ik hem niet meer gezien.' Hij ging naar Sje'ool en Abaddon⁶⁰ en vroeg hen: 'Is Mosjè hier gekomen?' Zij antwoordden hem: 'Zijn naam hebben we gehoord, maar we hebben hem niet gezien.' Hij ging naar de dienstengelen en vroeg hen: 'Is Mosjè hier gekomen?' Zij antwoordden hem: 'God begrijpt zijn weg en Hij kent zijn plaats'(vgl. Job 28:23). God heeft hem in bewaring genomen (verborgen) voor het leven van de komende wereld, en geen enkel schepsel weet (waar). Er is immers gezegd: *'Maar wijsheid, waar vind je haar? En waar is de plaats van inzicht? De mens kent haar waarde niet, noch vind je haar in het land der levenden. De diepzee zegt: "Zij is niet in mij"; en de zee zegt: "Zij is niet bij mij." (...)* Abaddon (destructie) en de dood zeggen: *"Met onze oren hebben wij een gerucht vernomen"*' (Job. 28:13 – 15, 22).

Ook Jehosjoea zat neer en treurde om Mosjè, totdat de Heilige, Hij zij gezegend tot hem sprak: 'Waarom treur je om Mosjè? *'Mosjè, mijn knecht, is dood'* (Joz. 1:2).

Uitleg:

Mosjè blijft onvindbaar

Sama'el, de engel des doods, krijgt opnieuw de opdracht van God om de ziel van Mosjè te gaan halen, nadat (zie boven) een eerste poging daartoe was mislukt. Wij weten inmiddels dat God de ziel van Mosjè al onder zijn troon verborgen had. Waarschijnlijk wilde Sama'el Mosjè als een doorsnee zondig mens doen sterven met een houw van zijn zwaard. De rechtvaardige Mosjè was echter al gestorven door een kus van God! Daarom zouden we Gods hernieuwde opdracht aan de kwaadwillige Sama'el kunnen opvatten als een ironisch bevel. Alsof God

⁵⁹ Zie Midrasj Kohèlèt Rabba 3,21 § 1; en vgl. Jalkoet Sjim'oeni Sjmoe'él § 134.

⁶⁰ Letterlijk: plek van destructie, een bijbelse term voor de onderwereld; hier de diepste krochten van de onderwereld aangevend.

badinerend tegen deze aanklager sprak: ‘Als je hem kunt opsporen, mag je hem hebben. Je zult hem toch niet kunnen vinden!’⁶¹

Niemand wist waar Mosjè was, noch de zee, noch het land. Het was noch op aarde, noch boven in de hemel, noch beneden in de onderwereld bekend.⁶² Werkelijk niemand wist het. Bovendien had – uit liefde voor Mosjè – sowieso niemand zijn kennis over de verblijfplaats van Mosjè ooit aan Sama’el willen verraden! Zijn zoektocht was, als door God voorzien, volkomen vergeefs.

De dood van Mosjè?

De traditie over de ziel van Mosjè die bewaard werd onder de troon van de Allerhoogste werkte – in combinatie met de gedachte dat Mosjè (lichaam en ziel) volmaakt onvindbaar bleef – in op de fantasie. Mosjè zou in feite nooit gestorven zijn, hoewel God hem zijn eigen dood liet beschrijven. Die verleidelijke veronderstelling vinden we door de historicus Flavius Josephus vermeld:

»Daarop omarmde hij (Mosjè) El’azar en Jehosjoea, en terwijl hij nog met hen praatte, daalde plotseling een wolk op hem neer en hij verdween in een zeker dal. In de heilige boeken schreef hij echter (van zichzelf) dat hij stierf; hetgeen hij deed uit vrees dat zij het zouden speculeren en zeggen dat hij wegens zijn wegen zijn uitzonderlijke deugdzzaamheid naar God was gegaan. «⁶³

De gedachte van de onsterfelijkheid van Mosjè is door sommigen daadwerkelijk verdedigd:

»Er zijn er die zeggen dat Mosjè nooit gestorven is, maar dat hij staat en dient in den hoge. Hier staat geschreven: ‘*En Mosjè stierf **daar***’ (Deut. 34:5); en elders is geschreven: ‘*En hij is **daar** bij de Eeuwige*’ (Ex. 34:28). Zoals hij daar (volgens het laatste vers) staat en dient, zo staat en dient hij ook hier (d.w.z. in Deut. 34:5).«⁶⁴

God had de ziel van Mosjè meegenomen naar de hoogste hemelen om daar te verblijven onder de Troon van Heerlijkheid, samen met de Serafiem, Ofaniem, Cheroevim en andere engelen!⁶⁵

Engelen waren Mosjè te slim af

⁶¹ Vgl. het commentaar van Rabbi Eliahoe ben Avraham van Delyatin (Bené Avraham a.l.), opgenomen in Avot de Rabbi Nathan, ed. Wilna p.29).

⁶² In parallelteksten is de te vergeefse zoektocht van Sama’el nog meer uitgesponnen om de totale onvindbaarheid van de ziel van Mosjè te onderstrepen.

Zie Avot de Rabbi Nathan. ed. S. Schechter, p. 157; Midrasj Tanna’im. ed. D. Hoffmann, p. 225; Midrasj Sifré Devarim § 357 en Babylonische Talmoed, Sota 13b. Zie ook L. Ginzberg, *The Legends of the Jews*, III, p. 377-479.

⁶³ Josephus, *Antiquitates* IV, 8, 48.

⁶⁴ Zie Midrasj Tanna’im, ed. D. Hoffmann, p. 224; vgl. Babylonische Talmoed, Sota 13b en Sifré Devarim, § 357.

⁶⁵ Vgl. Midrasj Devarim Rabba 11,10. Midrasj Petirat Mosjè, p. 128-129 e.a.

Er zijn vele fantasierijke verhalen verteld over het verzet van Mosjè tegen zijn sterven, alsook over Gods inzet om het streven van Mosjè niettemin te doen plaatsvinden. Enige vindingrijkheid bleek daarvoor nodig volgens dit door Falasja's uit Ethiopië overgeleverde verhaal. Het verhaal onderstreept, ondanks speelsheid – toch op serieuze en onnavolgbare wijze de bescheidenheid van Mosjè en diens inzet voor de gemeenschap. God richtte zich tot Mosjè en sprak:

»‘Waarom huil je? Is het omdat je de aarde gaat verlaten, of omdat je bang bent voor de dood?’ Mosjè sprak tot God: ‘Mijn twee kinderen en mijn vrouw doen mij huilen. Haar vader, Jitro, is gestorven en mijn broeder Aharon is eveneens gestorven. Indien ik sterf, aan wie zal ik hen dan toevertrouwen?’ God antwoordde Mosjè: ‘Toen je geboren was en je moeder Jochebet je in een mandje verborg en dit in het water wierp, heb Ik jou toen soms vergeten? Ik snoerde Farao, de koning van Egypte, de mond; en Ik zorgde dat hij daar geen woorden meer mee kon spreken; ook zorgde ik ervoor dat Tarmoet, de dochter van Farao, jou ten zeerste liefhad en je "mijn kind" noemde, en je bleef (daar) veertig jaren. Sta nu op, neem je staf en sla daarmee de Rode Zee.’ Daarop stond Mosjè op en sloeg de zee. Toen hij uit de zee kwam vond hij een grote rolsteen. God sprak tot Mosjè: ‘Sla op deze rolsteen.’ En hij sloeg de steen, die in stukken brak. Binnen in de steen trof hij een kleine worm aan die groen gras at en sprak: ‘Gezegend zij God die mij tot aan deze dag niet vergeten heeft, terwijl ik me in de diepte van de zee bevond.’ God sprak toen tot Mosjè: ‘Zie je niet dat Ik de worm niet vergeten ben terwijl hij in een rolsteen in de zee verbleef? En denk jý nu dat Ik jouw kinderen zal vergeten wanneer zij tot Mij bidden? Jouw kinderen zullen veilig bij Mij zijn. Nu dan, kus je kinderen en je vrouw, want zij die jouw ziel zullen halen, naderen al en je zult hier niet meer binnengaan.’ Zijn vrouw omarmde hem, zij weende hartstochtelijk en Mosjè weende met haar mee. Daarna verliet hij zijn huis en liet zijn vrouw en kinderen achter. Hij liep met een zwaar gemoed en een wit gelaat en wist niet welke weg te gaan. Hij ontmoette drie knappe jonge mannen, die een graf aan het delven waren. Hij sprak tot hen: ‘Vrede zij met jullie, en moge Gods vrede met jullie zijn.’ Daarop vroeg hij aan hen: ‘Voor wie graven jullie dit graf?’ Zij antwoordden hem: ‘Wij delven het voor een man die bij God geliefd is.’ Mosjè sprak daarop tot hen: ‘Indien je graaft voor een man die geliefd is bij God, dan wil ik jullie helpen en samen met jullie graven.’ Toen zij het graf voltooid hadden, sprak Mosjè tot hen: ‘Breng het lichaam zodat we het kunnen begraven.’ De jonge mannen spraken – en zij waren engelen die verschenen in de gestalte van een mens – ‘Wij zij bang dat de plek te klein zal zijn voor degene die we gaan begraven, hij is ongeveer van jouw grootte, postuur en voorkomen; stap in het graf en controleer de maat voor ons.’ Mosjè begaf zich in het graf en trof daar de engel des doods aan. De engel des doods sprak tot Mosjè: ‘Vrede zij met jou, Mosjè, zoon van Amram.’ Mosjè sprak tot de engel des doods: ‘Moge deze groet naar jou terugkeren.’ Zo stierf Mosjè en de engelen begroeven hem.⁶⁶

Hard werken voor de Vrede

⁶⁶ Uit: *The Jews in Literature and Art*, ed. SH. Keller (s.l et s.a.) p. 116-117; in verwijzing naar ‘The Death of Moses’, in: *Falasha Anthology*, ed. J. Obermann, Yale 1951.

Begin tekst Avot de-Rabbi Nathan 26a

‘Achtervolg de vrede’ – hoe is dat? Het leert dat een mens vrede moet najagen in Israël tussen allen, tussen de een en de ander, zoals Aharon vrede najaagde in Israël tussen allen, tussen de een en de ander; er is immers gezegd: *‘Wijk van het kwade en doe het goede, zoek vrede en achtervolg haar’* (Ps. 34:15).

Rabbi Sjim’on ben El’azar zegt⁶⁷: Wanneer een mens op zijn plek blijft zitten en zwijgt, hoe zou hij dan de vrede in Israël kunnen najagen tussen allen, tussen de een en de ander? Hij moet echter zijn plek verlaten, in de wereld rondstruinen en vrede in Israël najagen, zoals er gezegd is: *‘Zoek vrede en achtervolg haar.’*

Uitleg:

De midrasj neemt na een uitwijding over de dood van Mosjè de draad weer op en keert terug naar het hoofdthema: de uitspraak van Hillel de Oude over vrede: ‘Zoek de vrede en achtervolg de vrede.’ Evenals verzoening kun je vrede niet zomaar even ‘doen.’ Vrede heb je niet in de hand. Dit gebod kan alleen vervuld worden in empathische interactie met anderen. Daartoe is creativiteit vereist, en een beweging vanuit jezelf naar de ander toe!

Hier wordt extra beklemtoond dat persoonlijke en actieve inzet voor het bereiken van vrede vereist is. De vrede komt niet uit zichzelf naar je toe, maar je moet haar achtervolgen. Vrede moet worden bevochten om haar te realiseren en te handhaven. Vrede begint met het verzoenen van verstoorde verhoudingen. Volmaakte vrede is vooralsnog een ideaal dat alleen door de Allerhoogste in de hemel perfect gerealiseerd is. Het hemelse ideaalbeeld moeten mensen zoveel mogelijk proberen na te volgen. Daarover gaat het vervolg van de tekst. Tussen de regels door herkennen we de hoofdblokkades op de weg naar vrede: jaloezie, egocentrisme, eerzucht en arrogantie. Het zijn juist deze ondeugden die de aardse samenleving ontwrichten!

Vervolg tekst Avot de-Rabbi Nathan 26a-26b

Ook de Heilige, Hij zij gezegend bewerkstelligt vrede in den hoge.⁶⁸ Wat voor vrede bewerkstelligt de Heilige, Hij zij gezegend, in den hoge? Dat Hij niet tien (engelen) Gavri’él, tien Micha’él, tien Oeri’él of tien Rafa’él noemt, zoals de mensen tien (personen) Re’oeven, tien Sjim’on, tien Levi of tien Jehoeda noemen. Want indien Hij gedaan had zoals de mensen doen, wanneer hij dan één van hen geroepen had, waren zij allen [alle tien] gekomen en zou de een op de ander jaloers zijn geworden. Maar Hij noemde één (engel) Gavri’él en één noemde Hij Micha’él. Wanneer hij nu één van hen roept, komt deze voor Zijn aangezicht, Hij zendt hem naar elke plek waarheen Hij maar wil.

En hoe weten we dat zij (de engelen) elkaar respecteren en eren en dat zij nederiger zijn dan mensen? Immers op het moment dat zij hun mond openen en liederen zingen⁶⁹, zegt de één tegen zijn naaste: ‘Begin jij, want jij bent groter dan ik.’ En de ander zegt

⁶⁷ Zie de beschrijving van deze Tanna’iet uit tijd van Rabbi: Sjoer 10, noot 1.

⁶⁸ Vgl. Job 25:2: ‘Hij maakt vrede in Zijn hoge verblijfplaatsen’

⁶⁹ Letterlijk een lied. Editie ARN van J. Goldin verwijst in dit verband naar Ez. 3:12 ‘Gezegend de heerlijkheid van de Eeuwige, vanuit Zijn heilige oord.’ Men kan hier mogelijk ook verwijzen naar het zingen door de Serafiem, als beschreven in Jesaja (6:2-3).

(eveneens) tot zijn naaste: '(Nee) begin jij, want jij bent groter dan ik.' Niet zoals de mensen doen, want (bij hen) zegt de één tot de ander: 'Ik ben groter dan jij.' Er zijn er die zeggen: Zij (de engelen) vormen verschillende groepen. De ene groep zegt tegen de andere: 'Begin jij, want jij bent groter dan ik. Er is immers gezegd: "*De één riep tot de ander, en sprak ...*"' (Jes. 6:3).⁷⁰

Uitleg:

Vrede in de hemelen – vrede op aarde

God staat bekend om Zijn liefde voor vrede. Vrede is volgens de Wijzen zo eigen aan God, dat Hij als het ware de vrede zelf is. Daarom luidt Zijn naam ook 'Vrede': »Rabbi Jehosjoea ben Levi zegt: 'Groot is de vrede, want de naam van de Heilige, Hij zij gezegend, wordt "Vrede" genoemd. Er is immers gezegd: "*En hij noemde het (altaar) de Heer is vrede*"' (Richt. 6:24).«⁷¹

Gavri'él, Micha'él, Oeri'él en Rafa'él zijn volgens de traditie de vier aartsengelen die de Allerhoogste rondom Zijn Troon van Heerlijkheid heeft opgesteld. Micha'él ter rechterzijde van de troon, Oeri'él ter linkerzijde, Gavri'él ervoor en Rafa'él erachter.⁷² Volgens een wat gedetailleerdere overlevering omgaven vier groepen van engelen de Troon van Heerlijkheid, iedere groep onder leiding van een van deze vier aartsengelen. Een kamp met engelen onder leiding van Micha'él rechts ervan, een kamp onder leiding van Gavri'él links ervan, een kamp onder leiding van Oeri'él ervoor en een kamp onder leiding van Rafa'él erachter.⁷³ Die groepen zingen God op een geordende wijze toe, elke groep wachtend op zijn beurt en pas zingend nadat op aarde het 'Heilig, heilig, heilig' van de mensen weerklonken heeft!⁷⁴ Een extra bewijs voor de buitengewone bescheidenheid van hemelingen! Bij de schepping van de wereld was Gavr'iél (volgens deze overlevering) dus links opgesteld en Micha'él rechts. Beide engelen vertegenwoordigen respectievelijk Gods 'middat ha-dien' (maat van het recht) en de 'middat rachamim' (maat van barmhartigheid). Zoals vuur en water moet de Schepper de tegengestelde kanten van deze beide hemelse dienaren in vreedzame balans brengen om Zijn schepping mogelijk en bestendig te maken!⁷⁵ De schepping is – zo een oude mystieke traditie – het resultaat van Gods vermogen om harmonie te scheppen tussen aan elkaar tegengestelde elementen en krachten. Het woord hemelen – 'sjamajiem' – wijst op zich al op dit vermogen. De hemel bestaat uit water (majiem) en vuur (ésj) die de Schepper in harmonie samenbrengt. Water en vuur verwijzen respectievelijk naar chèsèd (barmhartigheid) en dien (recht).

Vrede in Zijn hoge verblijfplaatsen

»De Heilige, Hij zij gezegend, sprak tot Mosjè: 'Mosjè, gaan de dingen er bij jullie soms aan toe zoals bij mij? Kijk maar de engelen die uit vlammend vuur bestaan (vgl. Ps. 104:4) en neem in ogenschouw hoeveel schatkamers van sneeuw en hagel ik bezit.' Er is immers gezegd: '*Ben jij binnengegaan in de schatkamers van sneeuw, heb jij de schatkamers van hagel gezien?*' (Job 28:22). Evenzo zegt de Schrift: '*Hij die Zijn hoge verblijfplaatsen*

⁷⁰ Uit Jes. 6:2 kun je opmaken dat meerdere Serafim zingen. Met name in wat latere mystieke tradities wordt uitgegaan van een enorme hoeveelheid (myriaden) engelen die de troon van de Eeuwige omgeven. Vgl. i.v.m. engelen rond Gods troon I Kon. 22:19.

⁷¹ Zie Masèchèt Dèrèch Èrèt Zoeta 11 (Pèrèk ha-Sjalom).

⁷² Zo Midrasj Be-midbar Rabba, 2,10.

⁷³ Zie Pirké de-Rabbi Eli'ezer cap. 2. Zie verder Jalkoet Sjim'oni, Jesaja § 404.

⁷⁴ Zie Babylonische Talmoed, Choellien 91b.

⁷⁵ Zie op dit punt de uitleg van Rabbi Eliahoe ben Avraham van Delyatin, (ARN ed.Wilna1933), 30b.

bedekt met water’ (Ps. 104:3). Toch blust het water het vuur niet uit, evenmin doet het vuur het water branden.

En zo is het firmament boven de hoofden van de Levende Wezens (Chajjot) van water, zoals er gezegd is: *‘Dit was de gedaante van de Levende Wezens, hun aanzien was als brandende vuurkolon die eruit zien als fakkels, heen en weer gaande tussen de Levende Wezens ...’* (Ez. 1:13). En er staat eveneens geschreven: *‘Boven de hoofden van de Levende Wezens was iets dat leek op een gewelf, ogend als een ontzagwekkende laag ijs, over hun hoofden uitgespreid, daaroverheen’* (Ez. 1:22). Zij stonden daar die massa water dragend (...) en terwijl zij allen van vuur waren, droegen zij het firmament dat geheel en al water was, maar het vuur deed het water niet branden en het water bluste het vuur niet uit? Hoe kon dit? *‘Hij bewerkstelligt vrede in Zijn hoge verblijfplaatsen’* (Job 25:2).⁷⁶

Die mystieke voorstelling is hier in Avot de-Rabbi Nathan niet op uitgesproken wijze aanwezig, maar door zoveel nadruk te leggen op Gods streven naar vrede is er al wel een basis voor die gedachte gelegd.

De engelen in hun hemelse en harmonieuze sfeer vormen het voorbeeld voor de gemeenschap van mensen op aarde. Dagelijks kan de joodse gemeenschap zich aan dit hemelse voorbeeld spiegelen, zoals in de woorden aan het eind van het Kaddisj-gebed: *‘Hij die vrede bewerkstelligt in Zijn hoge verblijfplaatsen, moge Hij in Zijn barmhartigheid ook vrede bewerkstelligen over ons en over geheel Israël.’*

Ook de versie in noesach b van Avot de-Rabbi Nathan (ed. S.Schechter begin cap. 26) stelt het vreedzame samenzijn van de engelen aan mensen tot voorbeeld:

»Een mens is verplicht zijn naaste lief te hebben en hem eer te betonen. Is dit niet een redenering van licht naar zwaar? Indien de engelen onder wie de kwade drijfveer niet heerst elkaar eer betonen, hoeveel te meer is het dan plicht dat mensen – onder wie de kwade drijfveer heerst – elkaar eer betonen. Hoe weten we dat de (voor Gods troon) dienende engelen elkaar eer bewijzen. Er is immers gezegd: *‘en de een riep tot de ander en sprak’* (Jes. 6:3). Waarom voegt de Schrift toe: *‘en sprak’*? (Dit lijkt overbodig) maar de een sprak tot de ander: *‘Jij bent groter dan ik, begin jij als eerste met de lofzang voor de Eeuwige etc.’*»*

Waarom juist Sodom voor altijd vernietigd werd

Vervolg tekst Avot de-Rabbi Nathan 26b

‘Heb de schepselen lief – hoe is dat? Het leert dat een mens de schepselen moet liefhebben en dat hij de schepselen niet moet haten. Want zo leren wij ten aanzien van de mensen uit de generatie van de ‘verdeling’ [d.w.z. de Torenbouw van Babel en de spraakverwarring], dat de Eeuwige hen – vanwege het feit dat de een de ander liefhad – niet uit de wereld wilde wegvagen. Maar hij verstrooide hen (slechts) naar de vier hoeken van de aarde. De mensen van Sodom daarentegen – van wie de een de ander haatte – heeft de Heilige, Hij zij gezegend, weggevaagd uit deze wereld en uit de komende wereld. Er is immers gezegd: *‘En de mensen van Sodom waren slecht en zondigden zeer tegenover de Eeuwige’* (Gen. 13:13). (*‘Slecht’*: dat betekent dat de een de ander haatte) [zij waren slecht voor elkaar];* *‘zondigden’*: dat betekent ontucht (seksuele perversie en incest); *‘tegenover de Eeuwige’*:

⁷⁶ Zie Midrasj Tanchoema Jasjan, Teroema par. 11.

dat betekent ontwijding van Gods naam; ‘zeer’: dat betekent dat zij opzettelijk zondigden (uit rebellie). Zo leer je dat de Eeuwige hen uit deze wereld en uit de komende wereld wegvaagde vanwege het feit dat de een de ander haatte.

Uitleg:

De oproep elkaar lief te hebben volgt als vanzelf uit de oproep om vrede te bewerken. Of is het juist een voorwaarde? Zonder harmonie en vrede is een gemeenschap tot ondergang gedoemd. Hoewel het geslacht van de torenbouw van Babel door en door slecht was, bleef deze generatie niettemin grotendeels gespaard. Dat was omdat deze gemeenschap in ieder geval een vorm van onderlinge verbondenheid toonde, zij het een wat al te krachtige en naar megalomaan totalitarisme neigende verbondenheid. Haar dwang tot assimilatie en culturele gelijkschakeling was vergaand, maar het was nog niet te laat. Om erger te voorkomen sloeg God die generatie uiteen en verspreidde haar over de aarde. Deze straf bleek in zekere zin een ‘zegen’. De kern van het kwaad bij de generatie van Babel was dat zij God naar de kroon staken, maar de inwoners vertoonden geen noemenswaardige vijandschap tegenover elkaar. God is een Chassied. Een aanval tegen weerloze mensen acht Hij een zwaardere overtreding dan een overtreding tegenover Hemzelf!

De generatie van de zondvloed maakte zich daarentegen schuldig aan roof en mateloos geweld (*chamas*)⁷⁷ tegenover medemensen: vreemdelingen, weduwen, wezen, armen en andere weerloze personen! Ook Sodom was vol van onverschilligheid en zinloze haat. Daarom zijn beide gemeenschappen voor altijd te gronde gegaan. Door haat is uiteindelijk zelfs het heilige Jeruzalem verwoest. Ze hebben geen aandeel aan het leven in de komende wereld.⁷⁸

De inwoners van deze verdorven stad Sodom werden volledig en voor altijd vernietigd, omdat bij hen ondelinge liefde ontbrak en zinloze haat vrij spel had. Hun onverholen afkeer van vreemdelingen, gepaard gaande met de schaamteloze uitbuiting van elkaar, had een ongeneeslijk stadium bereikt. Er was sprake van een niet meer te delgen collectieve schuld. Voor dit perfide geslacht was geen bestaansrecht of toekomst meer weggelegd. In de traditie zijn aan de Sodomieten de ergste ondeugden toegedicht, zoals incest, seksuele perversie, grenzeloze vreemdelingenhaat, beroving, diefstal, bloedvergieten, blasfemie, arrogantie en volkomen wetteloosheid.⁷⁹

Je medemensen moet je uiteraard liefhebben voor zover ze rechtvaardigen en vrienden zijn. Maar zelfs wanneer ze slecht zijn of je vijanden, mag je hen niet grenzeloos haten. Je moet ieder mens altijd nog een zeker respect betonen. Behalve misschien wanneer het om personen gaat die door hun handelwijze het voortbestaan van de gemeenschap acuut bedreigen. Wie zelf het leven van anderen volkomen minacht, verspeelt het recht op onze liefde en respect. Dit leren we uit een tekst verderop in Avot de-Rabbi Nathan.⁸⁰ Bij de Sodomieten ontbrak respect voor wie dan ook. Je hoefde beslist geen vijand van hen te zijn om slachtoffer te worden van hun zinloze haat. Met name het gebrek aan cohesie in de samenleving van deze verdorven samenleving bleek destructief. We geven hier een voorbeeld uit de bloemrijke middeleeuwse midrasj Séfèr ha-Jasjar.

⁷⁷ Vgl. Gen. 6: 5, 11-12.

⁷⁸ Vgl. i.v.m. met het kwalitatieve verschil tussen het morele verval van de generatie van de zondvloed en die van de torenbouw van Babel: Midrasj Be-résjit Rabba 38,6. Zie verder i.v.m. de verloedering in de generatie van de grote vloed Babylonische Talmoed, Sanhedrin 108a.

⁷⁹ Vgl. in dit verband Babylonische Talmoed, Sanhedrin 109a; en Seder Eliahoe Rabba 29 (31). Zie ook Misjna, Babylonische Talmoed, Sanhedrin 107b; en zie Palestijnse Targoem op Gen. 13:13.

⁸⁰ Zie ed. Schechter p. 32b.

Het totaal verdorven Sodom en Gomorra

»Alle mannen van Sodom en Gomorra vervaardigden bedden op de pleinen van de stad, op bevel van hun vier rechters. Ieder die naar deze steden kwam, hield men tegen; men bracht hem naar een van die bedden toe en men dwong hem met geweld daarop te gaan liggen. Zodra hij erop lag, namen drie mannen plaats bij het hoofd(einde) en drie mannen bij zijn voeten. Ze grepen hem beet en namen hem de maat op het bed. Indien de persoon korter was dan het bed, trokken die zes mannen hem uiteen, vanaf de ene en vanaf de andere kant. Als hij het dan uitschreeuwde (van de pijn), reageerden zij daar niet op. Wanneer die persoon langer was dan het bed, sneed men hem de benen af, zodat hij de poorten van de dood naderde. Wanneer hij hen dan toeschreeuwde, antwoorden zij hem: 'Zo zal gedaan worden met iemand die ons land betreedt.' En alle mensen hielden ermee op nog langer naar hun steden te komen, zodra zij hoorden van de dingen die de inwoners van Sodom uitspookten.

Als een arme en behoeftige naar hun land kwam, gaven zij hem goud- of zilver(stukken), maar ze lieten met luide stem in de stad aanzeggen hem geen stuk brood te geven om te eten. Indien de arme dan een tijd in de stad verbleef, stierf hij van de honger, omdat hij niets te eten had. Bij zijn dood kwamen de mannen van de stad en namen het goud- of zilverstuk dat zij hem gegeven hadden weer terug. Ieder die het goud- of zilverstuk dat hij gegeven had herkende, nam dit terug en ging zijns weegs. Ook alle kleren en alles wat hij aan het lijf droeg trokken zij uit bij zijn dood; ze vochten allen daarom met elkaar. Wie sterker was dan de ander nam het in bezit. Daarna namen zij hem (de dode) op en begroeven hem naakt onder een van de doornstruiken in de wildernis.

(...)

En het gebeurde na een tijd dat Sara Eli'èzèr (de knecht van Avraham) naar Sodom, naar Lot, toezond om te informeren naar diens welzijn en om hem te zien. Zo toog Eli'èzèr naar Sodom en trof een man in Sodom aan die in een gevecht gewikkeld was met een of andere heidense vreemdeling. De Sodomiet beroofde de arme vreemdeling van diens kleren en ging heen. De arme vreemdeling beklagde zich luidkeels tegenover Eli'èzèr. Deze kreeg medelijden met hem en snelde naar de Sodomiet toe, zeggend: 'Waarom heb je deze ongelukkige man dit aangedaan toen hij in jullie land kwam?' De Sodomiet antwoordde Eli'èzèr 'Is hij soms jouw broeder of hebben de inwoners van Sodom je soms als rechter aangesteld dat je me aanspreekt over deze man.' Rabbi Eli'èzèr streed met de Sodomitische man en probeerde om de kleren van de arme vreemdeling (terug) te pakken, maar deze sloeg Eli'èzèr snel met een steen op het voorhoofd. Er stroomde bloed uit het voorhoofd van Eli'èzèr. Op het moment dat de man het bloed op het voorhoofd van Eli'èzèr zag, greep de man hem beet en sprak: 'Geef mij mijn loon voor het kwade bloed dat ik uit jouw hoofd heb doen vloeien. Want zo is de vaste regel en wet in ons land.' Eli'èzèr sprak tot hem: 'Je hebt me een verwonding toegebracht en nu moet ik je ook nog loon uitbetalen!?' Eli'èzèr wilde niet verder naar de argumenten van de man luisteren. De man greep Eli'èzèr daarop vast en bracht hem naar de rechter van Sodom, die aangesteld was om recht te spreken. De man sprak toen tot de rechter: 'Edelachtbare, zo en zo heeft deze man mij gedaan en ik sloeg hem vervolgens met een steen zodat het bloed uit zijn voorhoofd stroomde. En nu wil hij mijn loon niet uitbetalen!' Daarop sprak de rechter tot Eli'èzèr: 'Deze man heeft de waarheid gesproken, geef hem zijn loon!' Eli'èzèr hoorde de woorden van de rechter aan, hief een steen op en sloeg daarmee de rechter. De steen trof het voorhoofd van de rechter zo hard dat er veel bloed uit stroomde. Eli'èzèr sprak: 'Zo is het recht in jullie land, dat ik aan

deze man zijn loon geef, geef jij dan dat (wat je nu mij verschuldigd bent) aan hem, want zo is immers conform de rechtspraak waarvoor jij je zo beijvert.’⁸¹

Ook Avot de-Rabbi Nathan, noesach b schrijft de vernietiging van Sodom toe aan ‘zinloze haat.’

»Zo vinden wij dat God de mensen (mannen) van Sodom slechts wegvaagde (uitrukte) omdat zij elkaar haatten. Er is immers gezegd: *‘En de mensen van Sodom waren slecht en zondigden zeer tegenover de Eeuwige’* (Gen. 13:13). Zij waren slecht voor elkaar. Zij zondigden door pervers seksueel verkeer (zoals incest). *‘Zeer’* – door bloedvergieten. Een andere uitleg (van *‘zeer’*): door de bijslaap (van mannen) met iemand van het manlijke geslacht.«⁸²

Het scheppen van nieuwe mensen

Begin tekst Avot de-Rabbi Nathan 27a

‘En breng hen nader tot de Tora’ – hoe is dat? Dit leert dat iemand de mensen (schepselen) moet overreden (dwingen) en hen onder de vleugels van de Tora moet brengen, volgens de wijze waarop Avraham, onze (voor)vader de mensen overreedde en onder de vleugels van de Sjechina bracht. [En niet alleen Avraham deed zo, maar ook Sara]⁸³, er is immers gezegd: *‘En Avram nam Sara, zijn vrouw, en Lot, de zoon van zijn broer, en alle bezittingen die zij verworven hadden, alsmede de zielen die zij in Haran gemaakt hadden’* (Gen. 12:5). Is het dan niet zo dat alle bewoners van de wereld niet in staat zijn ook maar één (levende) mug te scheppen? Wat bedoelt de Schrift dan met: *‘En de zielen die zij in Haran gemaakt hadden’*? Dit leert (evenwel) dat de Heilige, Hij zij gezegend, het hen aanrekende alsof zij hen hadden gemaakt.⁸⁴

Uitleg:

Mensen ‘maken’

De tekst gaat hier verder met de uitleg van de uitspraak van (Rabbi) Hillel de Oude: ‘Heb de schepselen lief en breng hen nader tot de Tora.’ Liefhebben, zo zagen we, impliceert op zijn minst respect. Zelfs slechte mensen die het geloof in Gods Tora niet met je delen, moet je liefhebben en respecteren. Zo mensen boosaardig of ongelovig zijn, dring dan bij hen aan en breng hen met zachte dwang onder de vleugels van de Sjechina.

⁸¹ Zie Séfèr ha-Jasjar, parasja Wajera, ed. E.B. Shelita, herdr. Jeruzalem 1987, p. 55; teruggaande op een overlering in Babylonische Talmoed, Sanhedrin 109b.

⁸² Zie ed. S. Schechter Deze uitleg wordt in Midrasj Be-résjit Rabba 39,14 (e.a.) toegeschreven aan Rabbi El’azar in naam van Rabbi José ben Zimra (andere versies: Rabbi El’azar ben Rabbi José ben Zimra; of: Rabbi El’azar bar Zimra), p. 64.

⁸³ Wat hier tussen haken is geplaatst, ontbreekt in handschriften en oude drukken.

⁸⁴ Deze uitleg wordt in Midrasj Be-résjit Rabba 39,14 (e.a.) toegeschreven aan Rabbi El’azar in naam van Rabbi José ben Zimra (andere versies: Rabbi El’azar ben Rabbi José ben Zimra; of: Rabbi El’azar bar Zimra).

Uit parallelteksten blijkt dat Hillel⁸⁵ met ‘breng hen nader tot de Tora’ zijn gehoor ook zal hebben aangespoord om proselieten te werven.⁸⁶

Dit beeld van Hillel als werver of ‘maker’ van proselieten vinden we bevestigd in Avot de-Rabbi Nathan, noesach bét:

»Het gebeurde Hillel de Oude dat hij bij de poort van Jeruzalem stond⁸⁷ en de mensen (dagloners) de stad verlieten om naar hun werk te gaan. Hij sprak tot hen: ‘Voor hoeveel werken jullie vandaag?’ De een sprak: ‘voor een dinar’, en een ander sprak: ‘voor twee dinars.’ Vervolgens sprak hij tot hen: ‘Wat doen jullie met dat geld?’ [Zij antwoordden:] ‘Dat is om in onze momentele behoeften te voorzien.’ Hij sprak tot hen: ‘[Jullie matten je dag in dag uit af voor jullie levensonderhoud van dit moment, waarom]⁸⁸ komen jullie niet en verwerven Tora, zodat jullie jullie zowel het leven van deze wereld verwerven als dat van de komende wereld?’ En zo handelde Hillel al zijn (levens)dagen, totdat hij hen gebracht had onder de vleugels van de Sjechina.«⁸⁹

‘Maken’ betekent in dit geval: doen proseliteren:

»Rabbi El’azar bar Zimra⁹⁰ sprak: ‘Indien alle bewoners van de wereld zouden bijeenkomen om een enkele mug te maken, dan kunnen zij daarin geen ziel (leven) gieten; hoe kun je dan zeggen: ‘en de zielen die zij maakten’? Maar dat heeft betrekking op de proselieten die zij wierven. Indien het dan zo is dat zij mensen deden proseliteren, waarom is dan gezegd ‘maakten’? Dit leert echter dat ieder die een sterrenvereerder nader brengt (tot God en de Tora) en hem doet proseliteren, is alsof hij hem geschapen heeft.«⁹¹

Wie een proseliet maakt, schept als het ware een nieuw mens. Proseliet worden veronderstelt immers een totale omkeer en verandering van persoonlijkheid. Waarachtige omkeer (tesjoeva) is – ook voor een Joods persoon alsof hij (zij) opnieuw geboren wordt. Vandaar dat iemand die resoluut omkeer doet een nieuwe naam aanneemt (zoals ook een proseliet een nieuwe Hebreeuwse naam ontvangt).⁹²

Het doceren van Tora aan leerlingen is als het verwekken van kinderen. Zo sprak Resj Lakisj: »Wie de zoon van zijn naaste Tora leert, geldt als iemand die hem heeft gemaakt, er is immers gezegd: ‘*En de zielen die zij maakten in Haran*’ etc.«⁹³

‘Zij’ – dus niet alleen Avraham maar ook Sara – brachten de mensen tot de Tora en onder de vleugels van de Sjechina! Volgens Rav Hoena* bracht Avraham de mannen tot de Tora en Sjechina, en Sara de vrouwen. Noesach bét van Avot de-Rabbi Nathan* stelt expliciet hoe uit ‘deze geschiedenis’ blijkt, dat de verdienste van Avraham en Sara even groot was. Hun aandeel in het verwerven van nieuwe zielen was gelijkwaardig! Over de bijzondere rol van Sara zijn fantasievolle verhalen verteld, zoals het nog volgende.

De rabbijnse uitleg in de midrasj wijst op de verwantschap tussen alle mensen en volkeren die de Schepper van hemel en aarde willen loven en met goede daden willen dienen. Letterlijk vertaald staat er in Gen. 21:7 iets merkwaardigs: ‘*Wie had Avram durven voorspellen: Sara*

⁸⁵ Vgl. ook de positieve benadering van proselieten door Hillel in de Babylonische Talmoed, Sjabbat 31a.

⁸⁶ Zie Midrasj Be-résjit Rabba 39,14 en Midrasj Sifré Devarim piska 32.

⁸⁷ Zoals Avraham bij de ingang van zijn tent verbleef, stond hij bij de poort van Jeruzalem.

⁸⁸ Zo toegevoegd in handschrift, zie ARN. ed. S. Schechter, p. 54, noot 14.

⁸⁹ ARN ed. S. Schechter, p. 54.

⁹⁰ Zie noot 84.

⁹¹ Midrasj Be-résjit Rabba 39,14.

⁹² Vgl. in dit verband Mamonides, Misjné Tora, Hilchot Tesjoeva 2,4.

⁹³ Zie Babylonische Talmoed, Sanhedrin 99b.

zal kinderen zogen?’ Deze retorische vraag werd gesteld op de dag dat Jitzchak besneden werd. De rabbijnen constateren terecht, dat op dat moment alleen Jitzchak nog maar geboren was. Daarom vragen ze zich verbaasd af aan welke kinderen (meervoud!) Sara hier dan wel de borst gaf. Het waren volgens de midrasj de kinderen van de moeders uit alle volkeren die door Avram waren uitgenodigd het besnijdenisfeest bij te wonen. De borsten van Sara leken op oude en beproefde waterbronnen. Ze bevatten genoeg melk om al deze kinderen rijkelijk te zogen. Ook de kinderen der volkeren beschouwde Sara dus als haar eigen kroost.⁹⁴

De overlevering wijst met deze uitleg op de symbolische bloedverwantschap van alle mensen die de vrede zoeken en het goede nastreven.

De borsten van Sara

» Zoals er geschreven staat: ‘*Wie had Avram durven voorspellen: Sara zal kinderen zogen*’ (Gen. 21:7). (...) En de volkeren brachten hun kinderen bij Sara, opdat zij hen zou zogen. Om waar te maken wat geschreven staat: ‘*Sara zal kinderen zogen*’. Er waren er onder hen die hun kinderen met de waarachtige bedoeling brachten opdat zij hen zou zogen.⁹⁵ Er waren anderen die hun kinderen brachten opdat zij haar (Sara) op de proef konden stellen.⁹⁶ Deze en de andere (groep) leden beide geen schade (d.w.z. beide groepen werden er niet minder van). Rabbi Levi sprak: ‘Zij die met waarachtige intentie kwamen, werden proselieten. Zoals er gezegd is: “*Sara zal kinderen zogen*”. Wat betekent “*zal kinderen zogen*”? Het betekent dat zij gebouwd werden (als kinderen werden opgenomen)⁹⁷ in Israël. En zij die kwamen om haar op de proef te stellen? Onze rabbijnen vertellen, dat zij tot grote en invloedrijke lieden werden in deze wereld. Alle proselieten in de wereld die proseliteren en alle godvrezenden uit de volkeren die er in de wereld zijn, stammen af van die kinderen die gezoogd werden met de melk van Sara.’⁹⁸

Avraham liet de hemel aanroepen

Er bestaan veel overleveringen die schilderen hoe Avraham proselieten wierf. Zowel Avraham als Sara bouwden bij hun aankomst in het land Kena’an een tent. Sara als eerste, Avraham daarna. Hun gasten leerden zij bidden en de naam van de Eeuwige aanroepen. In Gen. 13:4 lezen we over Avraham: ‘*En hij riep de naam van de Eeuwige aan*’ – gelezen als ‘En hij deed de naam van de Eeuwige aanroepen’: Dit leert dat hij de naam van de Eeuwige deed aanroepen door de mond van alle mensen (schepselen). Een andere uitleg van ‘en hij riep’ (deed aanroepen) is: hij begon proselieten te werven en hen onder de vleugels van de Sjechina te brengen.⁹⁹ Volgens een fantasierijk verhaal in Séfèr ha-Zohar was een boom naast de tent van Avraham geplant die zijn takken beschuttend en beschaduwend uitspreidde over allen die God wilden dienen, maar niet over ongelovigen. Zodra Avraham het teken van hun ongelooft zag, begon hij hen over te halen om proseliet te worden.¹⁰⁰

⁹⁴ Zie Midrasj Pesikta Rabbati 43.

⁹⁵ Dit waren vrouwen die met zuivere intenties naar Sara kwamen, hun kindren werden later proselieten.

⁹⁶ Deze kinderen en hun kinderen groeiden op tot machtige lieden die hun heerschappij verloren na de openbaring op Sinai, omdat zij de Tora niet wilden accepteren. Vgl. Midrasj Be-résjit Rabba 53:9 en zie L. Ginzberg, *The Legends of the Jews*, I, p. 262-263.

⁹⁷ *Sjè-nitbanoe* – woordspeling met dubbele betekenis van ‘bouwen’ en ‘als kinderen worden opgenomen’.

⁹⁸

⁹⁹ Zie Midrasj Be-résjit Rabba 39,15-16.

¹⁰⁰ Zie L. Ginzberg, *The Legends of the Jews*, I, p. 242, in verwijzing naar Sefer ha-Zohar, I, 102b.

Avraham stond zijn gasten pas toe om hun reis te vervolgen wanneer zij een dankgebed tot de Eeuwige hadden uitgesproken.¹⁰¹

Avraham leerde de mensen bidden tot de enige God van het al

»Nadat hij hen gespijzigd had en te drinken had gegeven wilden zij (de gasten) Avraham bedanken. Hij sprak tot hen: 'Willen jullie mij bedanken? Bedank de Huisheer die aan alle schepselen te eten en te drinken geeft en die hun een levensgeest schenkt'. Zij vroegen hem vervolgens: 'Waar is Hij?' Dan antwoordde Avraham hun: 'Hij is Heerser over de hemel en de aarde, Hij laat sterven en doet leven, Hij verwondt en heelt; Hij vormt de ongeboren vrucht in de buik van zijn moeder en doet hem ter wereld komen, Hij doet de planten en de bomen groeien, Hij doet in de onderwereld afdalen en voert weer omhoog.' Wanneer zij dit hoorden, vroegen zij hem: 'Hoe kunnen wij Hem zegenen en Hem onze erkentelijkheid tonen?' Dan antwoordde hij hun: 'Zeg: Gezegend zij de Eeuwige, Hij zij gezegend, voor eeuwig en altijd, gezegend is Hij die brood en voedsel schenkt aan alle vlees.'¹⁰²[16]

'Wanneer ik niet voor mijzelf ben ...' Ieder mens is verantwoordelijk voor zijn eigen daden

Vervolg tekst Avot de-Rabbi Nathan 27a

Zoals een mens niet deelt in het loon van zijn naaste binnen deze wereld, zo zal hij ook niet delen in het loon van zijn naaste in de komende wereld; er is immers gezegd: *'En zie, de tranen van de verdrukten, en zij hebben geen trooster; en aan de zijde van hun onderdrukkers is macht, en zij hebben geen trooster'* (Pred.4:1).

Waarom wordt er tweemaal gezegd: *'en zij hebben geen trooster'*? Deze (d.w.z. de personen waarnaar de eerste maal *'zij hebben geen trooster'* verwijst) zijn mensen die eten en drinken en voorspoed kennen in kinderen en dochters in deze wereld, maar in de komende wereld bezitten zij niets.

(De tweede maal) *'en zij hebben geen trooster'* (leert ons het volgende:) wanneer een mens van iets bestolen wordt of iemand hem door de dood ontvalt, dan komen (in deze wereld) zijn zonen en broeders om hem te troosten; kan het zijn dat dit ook zo is in de komende wereld? (Nee, want) de Schrift zegt: *'Ook een zoon of broeder heeft hij niet'* (om hem aldaar te troosten) (Pred. 4:8).

Uitleg:

Een mens kan zijn loon alleen zelf 'in het hier en nu' verdienen

Ieder mens ontvangt slechts loon of straf voor zijn eigen inspanningen. Dat geldt doorgaans voor deze wereld, maar zeker voor de komende wereld. Ieder moet, zo te zeggen, zijn eigen brood verdienen. Bedoelde Hillel misschien met zijn uitspraak ('wanneer ik niet voor mijzelf ben, wie dan wel?' [...] wanneer niet nu, wanneer dan wel?' – zie vervolg), dat ook de hemel in dit aardse leven iemand alleen iets doet toekomen op grond van zijn eigen daden en niet die

¹⁰¹ Vgl. Jeruzalemse Targum op Gen. 18:5.

¹⁰² Zie Midrasj Tanchuma (Jasjan), Lech lecha, § 12.

van een ander? Na onze dood zal het in ieder geval niet anders zijn. Aan gene zijde kunnen de goede daden van geliefden of verwanten niets meer voor ons als overledene uitrichten. Er is daar niemand van de levenden en onze geliefden om ons te helpen en te troosten. Deze passage naar aanleiding van de tekst uit Prediker kunnen we dus in gedachten plaatsen achter de (verderop in de tekst vermelde) woorden van Hillel: ‘Wanneer ik niet voor mijzelf ben, wie dan wel?’

[Voor de begrijpelijkheid is in de Wilna-editie deze uitspraak in Avot de-Rabbi Nathan verder opgeschoven en geplaatst na de betreffende spreuken van Hillel. Wij laten deze uitleg hier (overeenkomstig de editie van S. Schechter) evenwel staan als voorbereiding en aanloop naar die nog te bespreken spreuken.]¹⁰³

De midrasj betreft de uitspraak van Hillel hier met name op beloning (of straf) die een mens na zijn dood ten deel zullen vallen. In het hier en nu (zie de uitspraak van Hillel: ‘wanneer niet nu, wanneer dan wel?’) zal ieder zelf goede daden moeten verrichten, wil hem na de dood beloning wachten!

In de bewijstekst uit Prediker komen de woorden ‘en zij hebben geen trooster’ tweemaal voor. De midrasj duidt de herhaling als verwijzing naar twee verschillende situaties.:

A) Wie in deze wereld eet en drinkt als doel op zich, wie hier al zelfzuchtig rijkdom vergaart en puur met eigen genietingen bezig is, zal die genietingen en rijkdom in het hiernamaals juist voor straf moeten ontberen. Zijn aardse rijkdom zal hem daar niet volgen om het verblijf aan gene zijde te veraangename.

B) Mochten de goddelozen hopen dat het verlies van rijkdom in het hiernamaals in ieder geval verlicht zal worden door de troostende aanwezigheid van zonen en broeders zoals tijdens hun leven, dan zullen zij bedrogen uitkomen. De levenden komen de goddelozen daar niet troosten, noch kunnen de levenden hen daar op enigerlei wijze bijstaan!

De versie in noesach bét van Avot de-Rabbi Nathan brengt extra nuances aan:

»Kan het zijn dat zoals de goddelozen eten en drinken in deze wereld, zij ook zullen eten en drinken in de komende wereld (het hiernamaals)? Er wordt je echter geleerd, dat al het eten en drinken dat zij in deze wereld nuttigen voor hen zal verkeren in treurnis voor de komende wereld. Er is immers gezegd: ‘Zie de tranen van de verdrukten, en zij hebben geen trooster’ (Pred. 4:1). Kan het zijn dat zoals het in deze wereld toegaat – (namelijk) dat wanneer iemands zoon of dochter sterft zijn geliefden of verwanten hem komen bezoeken om hem te troosten – dit ook in de komende wereld zal gebeuren? De schrift leert echter: ‘en zij hebben geen trooster?’ (ibid., herhaling van dezelfde woorden). Ook al troosten zijn geliefden en verwanten hem (in deze wereld) niet, dan komen (in ieder geval) zijn zonen en dochters bij hem om hem te troosten. Kan het zijn dat dit ook in de toekomstige tijd (in het hiernamaals) zo zal gebeuren? Zo leert echter de Schrift: ‘Ook een zoon of broeder heeft hij (daar) niet’ (Pred. 4:8).«¹⁰⁴

Uitleg:

Geniet met mate

Het jodendom propageert zeker geen ascetische levenswijze en het is niet verboden om te genieten van de vreugden tijdens dit leven. Rabbi Chizkija sprak in naam van Rav: ‘Een mens

¹⁰³ De volgorde in Avot de-Rabbi Nathan *noesach bét* (ed. S. Schechter, p. 54) bevestigt dat de in de editio Wilna aangehouden tekstvolgorde oorspronkelijker kan zijn.

¹⁰⁴ Ed. S. Schechter, p. 54.

zal in de toekomst rekenschap moeten afleggen voor alle toegestane genoegens die zijn ogen zagen maar waarvan hij [ten onrechte of zonder reden] niet genoten heeft'.¹⁰⁵

Toch waren de Wijzen beducht dat een overdadig genieten in deze wereld ten koste zou gaan van de beloning in de komende wereld. De toekomstige straf voor het eten en drinken in deze wereld heeft uiteraard slechts betrekking op mensen die mateloos eten en drinken en die zich daaraan volledig te buiten gaan, ten koste van Tora-studie en sociale aandacht voor de gemeenschap. Hier blazen de Wijzen niet de loftrumpet voor een hardvochtige vorm van ascetisme, maar prijzen zij matigheid aan, zoals elders in Masèchèt Dèrèch Ertèt: '(Een verdere eigenschap van de Wijze is) matigheid in conversatie, matigheid in slaap, matigheid in lachen en matigheid in plezier etc.'¹⁰⁶

Vervolg tekst Avot de-Rabbi Nathan 27a

En zo is het met iemand die een overtreding begaat en een bastaard (mamzer) verwekt. Men zegt tot hem: 'Leeghoofd je hebt jezelf schade berokkend en je hebt mij* (het kind) schade berokkend.' Want deze bastaard (mamzer) zal Tora willen leren (tezamen) met de leerlingen die in Jeruzalem verblijven en die in Jeruzalem studeren. Deze bastaard zal met hen meegaan totdat zij Asjdod bereiken, daar zal hij blijven staan en zeggen: 'Wee mij, wanneer ik geen bastaard was geweest, dan zat en studeerde ik nu tussen de leerlingen met wie ik tot nu toe samen heb gestudeerd. Maar omdat ik een bastaard ben, zit en studeer ik nu niet tussen de leerlingen'; een bastaard mag immers Jeruzalem niet binnengaan, onder geen enkele voorwaarde! En zo is er gezegd: '*Een bastaard zal verblijven in Asjdod, en Ik zal de trots van de Filistijnen afsnijden*' (Zech. 9:6).**

Uitleg:

Een ontroostbare vader en een ontroostbare zoon

De verbinding van dit tekstgedeelte met de voorafgaande passage over het ontbreken van een vertrooster is op het eerste gezicht niet duidelijk! Toch bestaat er een zinnige relatie met de uitspraak van Hillel: 'Wanneer ik niet voor mijzelf ben, wie dan wel?' Iedereen wordt beoordeeld naar zijn eigen status en daden! Nu en na overlijden!

Ook in dit geval, bij de verwekking van een bastaard, gelden de woorden van Prediker ('er is geen trooster') tweemaal! Zowel de vader, die de bastaard verwekt, als de zoon zullen de schande en de gevolgen van deze ernstige overtreding moeten dragen. Daar is geen trooster, en daar is geen ontkomen aan!

De bastaard is geheel en al op zichzelf aangewezen. Hij kan – om zijn schande weg te nemen – niet gebruik maken van 'het loon' of de status van de vader, of van wie in de gemeenschap dan ook. Hij mag er als bastaard eenvoudigweg niet bijhoren. Hoe groot en verdienstelijk de vader als Tora-geleerde en verwekker ook mocht zijn, hoeveel goede daden deze ook mocht hebben verricht, het zal de zoon als bastaardkind in zijn schande en betreurenswaardige status als afgewezene niet baten. Op geen enkele manier kan de vader zijn bastaardzoon – waar het gaat om zijn vernederende positie – tot troost zijn. Andersom kan – geheel naar het beeld in Prediker – de zoon zijn vader – de zondaar die het bed met een voor hem verboden vrouw deelde – niet troosten door goed gedrag en excellentie in Tora-kennis. De schande van zijn vader kan hij (evenals die van hem zelf) nimmer meer uitwissen door tot de gemeenschap toe te treden en uit te blinken als groot Tora-geleerde en vrome. In die zin blijft de schade en de

¹⁰⁵ Jeruzalemse Talmoed, Kiddoesjin, eind.

¹⁰⁶ Zie Masèchèt Dèrèch Èrèt Zoeta 5 en vgl. Misjna Avot VI (5-6).

schande die de vader zichzelf heeft toegebracht door een bastaard te verwekken grotendeels onherstelbaar.

Het is overigens zo, dat het voorbeeld van de bastaardzoon ook juist als in strijd met de woorden van Hillel zou kunnen worden beschouwd. Dat is het geval wanneer we uitgaan van de positie van de zoon. De zoon kan – om met Hillel te spreken – helemaal niet ‘voor zichzelf zijn.’ Hij kan niets doen om zijn vernederende status als bastaard en de daaraan gekoppelde uitsluiting ongedaan te maken. Tegen wil en dank blijft hij slachtoffer van de ‘faut pas’ van zijn verwekker. Hoeveel hij ook studeert, hoe wijs hij ook worden mocht, hij zal nooit bij de gemeenschap horen en de heilige grond van Jeruzalem zal hij zijn leven lang niet mogen betreden. Dat is de immense – en in feite niet goed te praten – tragiek van de mamzer. Het is mijn persoonlijke mening, dat we de uitsluiting van de mamzer in de huidige tijd ter discussie moeten stellen.

‘En zij hebben geen trooster’ – de levenden en de doden

Het is intrigerend om te zien hoe elders in de midrasj aan de hand van de woorden van Prediker een verwante les wordt getrokken als uit de spreuk van Hillel (‘wanneer ik niet voor mijzelf ben, wie dan wel?’): iedereen zal door goede daden en studie eigen verdiensten moeten opbouwen. De levenden kunnen het ethisch en moreel tekort van de doden in principe niet aanvullen; en de doden kunnen andersom de verdiensten van de levenden niet meer herstellen door hun eigen verdiensten en zo troost bieden. Zij kunnen het falen van de levenden niet goed maken. Rabbi Jehoeda meende dat de daden van verdrukking waarover Prediker spreekt (Pred. 4:1) zinspelen op onschuldige kinderen die vroeg gestorven en begraven zijn, dat alles als gevolg van de wandaden en fouten van hun vaders. Die kinderen zullen volgens Rabbi Jehoeda – zelf opgenomen in het hemelse paradijs – tot God spreken en toch proberen ten gunste van hun vaders te pleiten:

»‘Heer der wereld, zijn wij niet gestorven vanwege de overtreding van onze vaders? Laat toch onze vaders tot ons komen (in het paradijs) met behulp van onze verdiensten.’¹⁰⁷ God zal dan antwoorden: ‘Jullie vaders zondigden ook (nog) na jullie dood en hun wandaden stellen hen in staat van beschuldiging.’

Rabbi Jehoeda bar Ilai zegt in naam van Rabbi Jehosjoea ben Levi: ‘Op dat moment zit Eliahoe, hij zij tot zegen vermeld, en houdt hun een mogelijk pleidooi voor. Hij zal tot de kinderen zeggen: Spreek tot Hem: "Heer der wereld, welke eigenschap heeft de overhand (bij U), de eigenschap van goedheid of die van bestraffing? Men moet wel zeggen dat de eigenschap van (Uw) goedheid de overhand heeft en dat die van de straf geringer is, toch zijn wij gestorven als gevolg van de zonden van onze vaders. Zo dan de maat van goedheid de maat van straf (bij U) overtreft, hoeveel te meer spreekt het dat onze vaders tot ons (in het paradijs) komen." God zegt dan tot hen: "Jullie hebben goed gesproken, laat hen naar jullie overkomen"; dat is zoals er geschreven staat: "*En zij zullen leven met hun kinderen, en zij zullen terugkeren*" Zech. 10:9). Hetgeen betekent dat zij terugkeren van hun afdaling naar het Gajhinnom en zij zullen worden gered op grond van de verdiensten van hun kinderen.’¹⁰⁸

¹⁰⁷ De kinderen willen daarmee zeggen: ‘Laat onze vroege dood een zoemiddel zijn voor de slechtheid en het falen van onze vaders’.

¹⁰⁸ Midrasj Kohèlèt Rabba op Pred. 4:1.

Het is boeiend om te zien hoe de woorden van Hillel (volgens de in Avot de-Rabbi Nathan gegeven uitleg) in eerste instantie worden bevestigd en vervolgens toch weersproken. Elia biedt een weg tot vertroosting en voorspraak met behulp van de gestorven kinderen. De vaders staan er in hun zondigheid toch niet helemaal alleen voor. We kunnen de uitleg van Rabbi Jehosjoa ben Levi ook beschouwen als een nadere verklaring bij een voorspelling van de profeet Mal'achi. Hij voorspelde dat de profeet Elia de harten van de vaders zal doen terugkeren naar de kinderen en de harten van de kinderen naar hun vaders (vgl. Mal. 4:24).

Vervolg tekst Avot de-Rabbi Nathan 27b

Hij (Hillel) was gewoon te zeggen: ‘Wanneer ik niet voor mijzelf ben, wie is dan voor mij?’ – Wanneer ik ([in mijn leven] geen verdienste verwerf, wie zal dan (wel) verdienste voor mij verwerven? ^{109*}

‘En wanneer ik (dan) voor mijzelf ben, wat ben ik (dan)?’ – Indien ik geen verdienste voor mijzelf verwerf, wie zal dan verdienste voor mij verwerven. ¹¹⁰

‘Wanneer niet nu, wanneer dan wel?’ – Wanneer ik mij geen verdiensten verwerf in mijn leven, wie zal dan (nog) verdiensten voor mij (kunnen) verwerven na mijn dood? En zo is er gezegd: *‘[Want voor wie verbonden is met alle levenden, is er nog iets zeker:] een levende hond, die is er beter aan toe dan een dode leeuw’* (Pred. 9:4). ‘Een levende hond, die is er beter aan toe’ – dat zijn de goddelozen die in deze wereld leven¹¹¹; ‘dan een dode leeuw’ – (dat betekent) er zelfs nog beter aan toe dan Avraham, Jitzchak en Ja’akov, want zij rusten in het stof.¹¹²

Een alternatieve verklaring van ‘een levende hond, die is er beter aan toe’ – dat is de goddeloze die in deze wereld leeft. Wanneer hij omkeer doet, zal de Heilige, Hij zij gezegend, hem aanvaarden; maar (zelfs) wanneer een rechtvaardige dood is, kan hij niets meer aan zijn verdienste toevoegen.*

Uitleg:

Voor jezelf en voor anderen opkomen

De hier gedane uitspraken van Hillel kunnen op verschillende wijze worden geïnterpreteerd. A. Büchler vatte de genoemde spreuken van Hillel op als een algemene levensles:

»Een andere zijde van het karakter van Hillel wordt onthuld door de regel: ‘Wanneer ik niet voor mijzelf ben, wie is dan voor mij?’ ‘Maar indien ik slechts voor mijzelf ben, wat ben ik dan?’ ‘En wanneer niet nu, wanneer dan wel?’

Hij rechvaardigt egoïsme als noodzakelijk; want in het reële leven draagt niemand echt zorg voor zijn medemens, of gaat zover dat hij werkt om een ander in zijn onderhoud te voorzien, en zo zou de laatste verhonger en omkomen. Maar zulk egoïsme, hoewel noodzakelijk gemaakt door de werkelijkheid en de dringende eisen van het menselijk bestaan, en daarom niet te blamen, moet niet het gehele denken van de mens in beslag nemen; want hij is geen menselijk wezen, wanneer hij alleen maar aan zichzelf denkt en aan zijn eigen behoeftes. Uitsluitend door – bezig zijnde met zijn eigen noden – aan anderen te denken en zich voor anderen in te zetten verheft hij zich tot het niveau van een mens. Dit

¹⁰⁹ * ...* In Avot de-Rabbi Nathan, noesach b (ed. S. Schechter, p. 54) vinden we een geheel andere volgorde van de tekst.

¹¹⁰ In feite is dit opnieuw een uitleg van de voorafgaande spreuk: ‘Wanneer ik niet voor mijzelf ben ...’.

¹¹¹ Zij kunnen als levenden nog op tijd omkeer doen, nu het nog kan.

¹¹² Zij rusten willoos in het stof. Voor hen is het dan ook te laat om nog omkeer te doen! Zelfs de levenden kunnen niets meer voor hen betekenen.

principe en de verwerkelijking ervan moet hij gedurende ieder moment van zijn leven bewaken, want dat laatste is kort en snel voorbij en laat eenmaal beëindigd geen verdere werkzaamheden toe. Hier op aarde staat de enige tijd ertoe ter beschikking, niet na de dood; en het betekent geen speciale verdienste, het is zuiver plicht.«¹¹³

Eeuwigheid in het hier en nu

Hillel kan in zijn cryptische en korte formuleringen echter speciaal ook bedoeld hebben op Tora-studie en geestelijke ontwikkeling. Mogelijk sprak hij eveneens over goede daden. Je kunt alleen zelf studeren, een ander kan jouw taak om met Tora bezig te zijn niet van je overnemen. Ieder zal zelf zijn verdienste van Tora-kennis en goede daden moeten opbouwen. Een bijkomend aspect is dat een mens alleen geholpen kan worden, indien hij ertoe gemotiveerd is om zich te laten helpen! Zoals de Wijzen leren dat de Hemel iemand alleen ondersteuning zal bieden, wanneer hij of zij zelf initiatieven neemt om het leven te heiligen. Ook in een therapeutische situatie geldt dat een therapeut of geestelijk raadsman iemand niet kan helpen, wanneer deze zich niet persoonlijk voor zijn genezing wil inzetten.¹¹⁴

Chatham Sofer leert dat de zogeheten zechoet avot – de ‘verdiensten der vaderen’ – alleen dan een gunstige uitwerking hebben en dat mensen alleen dan daarop mogen bogen, wanneer ze gemotiveerd zijn om daadwerkelijk in de geest van die verdiensten van hun voorvaderen te handelen.

Een mens moet zich dus zelf voor zijn geestelijk welzijn inzetten. En wel nu het nog kan, nog tijdens dit aardse leven. Want met de dood is de gelegenheid om goede daden te verrichten voorgoed voorbij. ‘Wanneer ik niet voor mijzelf ben, wie dan wel? Wanneer niet nu, wanneer dan wel?’ In ieder geval kun je eenmaal gestorven niets meer doen om je fouten en tekortkomingen te corrigeren!

Een enkel moment van goede daden en omkeer is als een ‘eeuwigheid’: ‘Eeuwigheid is geen altijd voortdurende toekomst, maar altijd durende tegenwoordigheid’, zo luidt een treffende uitspraak van Abraham Joshua Heschel.¹¹⁵ Onbegrensde tijd besloten in een beslissend moment!

Een navenante wijsheid vinden we overgeleverd op naam van Rabbi Ja’akov in spreken der Vaderen: ‘Een enkel moment van ommekeer en goede daden in deze wereld is beter dan het gehele leven in de komende wereld. En een enkel moment van zielerust in de komende wereld is beter dan het gehele leven in deze wereld.’¹¹⁶

Ieder moment in het aardse leven biedt de majesteitlijke gelegenheid tot keuzes tussen goed en kwaad, en tot omkeer. De gelegenheid daartoe is voorbij de grens van het leven voorgoed voorbij. Daarentegen is elk moment in de komende wereld tegelijkertijd – en paradoxaler wijze – van grotere waarde dan het gehele aardse bestaan. Ieder moment in die toekomstige wereld zal er immers een van gelukzalige veiligheid zijn, volkomen verstoken van vrees voor lijden en falen!

Hillel bevestigde de waarheid in de spreuk van Rabbi Ja’akov (in Misjna Avot) door te wijzen op de eeuwigheid in elk aards moment als nooit weerkerende gelegenheid tot ommekeer, als uniek momentum om te kiezen tussen goed en kwaad: ‘wanneer niet nu, wanneer dan wel?’ Mooier dan Avraham Joshua Heschel kunnen we dit inzicht niet onder woorden brengen. Ons aardse bestaan draagt de sporen van eeuwigheid in zich:

¹¹³ A. Büchler, *Types of Jewish-Palestinian Piety*, London 1922, p. 22.

¹¹⁴ Vgl. *Pirkei Avos – Ethics of the Fathers*, Ed. Moshe Lieber en Nosson Scherman, New York 1995, 42.

¹¹⁵ Zie A.J. Heschel, ‘Death as Homecoming’ in: J. Roemer, *Jewish Reflections on Death*, New York 1976, p. 73.

¹¹⁶ Misjna Avot, IV,17.

»Hij plantte het zaad van eeuwig leven in ons. De komende wereld is niet alleen een hiernamaals maar ook een hier en nu. Ons grootste probleem is niet hoe voort te bestaan maar hoe om te keren '*Hoe kan ik aan de Eeuwige terugdoen al wat Hij voor mij heeft volbracht?*' (Ps. 116:12) [...] Aangezien het waar is dat de conditie van het leven aan de overzijde eeuwigheid is, wordt beweerd dat leven in het hier en nu een uitnemendheid bezit die niet gegeven is in het leven na de dood: vrijheid, Hem dienen in vrijheid. Het is grootser om strijd te leveren op aarde dan een engel te zijn in de hemel. Aards leven, het sterfelijke bestaan is nu juist het strijdperk waar het verbond tussen God en mens waargemaakt moet worden.«¹¹⁷

Bekeken in de context van de woorden van Heschel kent de spreuk van Hillel een ongekende betekenis toe aan ieder moment uit ons korte en sterfelijke bestaan, maar binnen diezelfde context verliest ook de dood iets van zijn treurig makende scherpte.

Zo je wèl voor jezelf bent en je – zolang het nog kan – studeert en goede dingen doet, wat stelt dat dan voor? In feite weinig of niets! Het weinige dat je kunt doen, staat niet in verhouding met het vele waartoe je in feite verplicht bent. Wat stel het voor? De hemel verwacht dit bovendien van iedereen! Juist omdat het eenvoudig weg jouw taak als mens is om te studeren en goed te doen, heb je geen enkele reden tot trots en zelfgenoegzaamheid. Het betekent in feite allemaal niets, want Tora leren en goede daden verrichten is wat de hemel als vanzelfsprekend van je verwacht. Daarom ben je hier op aarde. Hillel heeft de zelfde les elders uitgesproken onder woorden gebracht: 'Wanneer je veel Tora geleerd hebt, reken dat jezelf niet als verdienste (iets goeds) aan, want daartoe ben je geschapen.'¹¹⁸

Benut ieder moment ten goede. Met name om omkeer te doen, zolang het nog kan!

De onschatbare waarde van het moment

»Het gebeurde dat een arme man bij een rijkaard kwam om van hem honderd Sela te lenen, op voorwaarde dat hij hem iedere week één Dinar zou terugbetalen. Met de bedoeling het grootste gedeelte van de Dinar als terugbetaling van de geleende hoofdsom te berekenen en enkele peroeta's (stuivers) als rente. De rijkaard weigerde om het geld aan de arme man te lenen. Men vroeg hem: 'Waarom doe je het niet? Je zult immers je geld terug krijgen en nog winst maken ook.' Hij antwoordde en sprak: 'Naar mijn mening komt het allemaal neer op een onjuiste berekening en een teleurstellende transactie. Geeft de debiteur soms ook maar iets van betekenis terug? Voor honderd Sela geeft hij mij maar één Dinar terug, elke keer maar één Dinar. Maar al die Dinars apart vormen bij elkaar geen honderd Sela meer, want elke Dinar die ik in handen krijg verdwijnt bij mij onmiddellijk in het niet. En het uiteindelijke resultaat is, dat ik zelfs als de hele schuld voldaan is in feite niet meer bezit dan één enkele Dinar.'¹¹⁹

Zo is het ook met het leven van de mens. In feite hebben wij niet zeventig jaar te leven, maar ons valt altijd slechts een enkel moment van het leven ten deel, telkens maar één enkel ogenblik. En alle momenten samen vormen nog geen leven. De conclusie is dat wij slechts over één enkel moment beschikken.¹¹⁹

¹¹⁷ Abraham Joshua Heschel, A.W., p. 73 en p. 68.

¹¹⁸ Misjna Avot II,8.

¹¹⁹ *Mesjalim we Sippoerim le-Am oe-le-Noar sjèl ha-Maggid me-Doevno*, (Parabels en verhalen) ed. E. Steinman, Tel Eviv 1957, 17.

‘Als je naar Mijn huis komt’

Begin tekst Avot de-Rabbi Nathan 28a

Hij (Hillel) was gewoon te zeggen: ‘Indien jij naar Mijn huis komt, kom Ik naar jouw huis. Naar de plek die Mijn hart liefheeft, daarheen leiden Mij Mijn voeten.’¹²⁰

‘Indien jij naar Mijn huis komt, kom Ik naar jouw huis’. Hoe is dat? Dat zijn de mensen die zich (al) vroeg in de ochtend en (nog) ’s avonds in de synagogen en leerhuizen ophouden. De Heilige, Hij zij gezegend, zegent hen voor de komende wereld, zoals er dienovereenkomstig gezegd is: ‘*Op elke plek waar Ik Mijn naam doe vermelden, daar zal Ik naar jou toekomen en je zegenen*’ (Ex. 20:21).

‘Naar de plek die Mijn hart liefheeft, daarheen leiden Mij Mijn voeten.’ Hoe is dat? Dat zijn mensen die hun goud en zilver achterlaten en ter pelgrimage opgaan (naar Jeruzalem) om het aangezicht van de Sjechina te begroeten; de Heilige, Hij zij gezegend, houdt (dan) de wacht te midden van hun kampementen, zoals er gezegd is: ‘*En geen mens zal jouw land begeren, wanneer je opgaat om het aangezicht van de Eeuwige, jouw God te zien*’ (Ex. 34:24).¹²¹

Uitleg:

‘De plek die Mijn hart liefheeft’ – woorden van God

De tekst voegt op associatieve wijze nog andere spreuken van Hillel toe, die in vorm verwant zijn aan zijn zogeheten ‘ik-woorden’. Hier is volgens de uitleg in Avot- de-Rabbi Nathan (en in de meeste commentaren elders) niet Hillel zelf aan het woord, maar de Allerhoogste.¹²²

Deze spreuk bevat een typisch voorbeeld van het concept ‘midda ke-nègèd midda’- ‘maat tegenover maat’. Dit concept verwijst naar een beloning die kwalitatief correspondeert met de daad die vergolden wordt. Wanneer mensen naar Gods Huis komen, zoals de synagoge of het leerhuis – waar God verblijft, te midden van hen die in Zijn naam verenigd zijn – dan zal Hijzelf ook komen naar het huis van de gelovigen.

God getuigt dus – althans volgens deze visie (zie verder beneden) – dat Hij samen met de gelovigen wil verkeren in synagoge en leerhuis, waar mensen bidden en studeren in Zijn naam. Deze uitleg vinden we bevestigd in een paralleltekst binnen de Mechilta van Rabbi Jisma’el.

»Rabbi Èl’ azar ben Ja’akov zegt: ‘Indien jij naar Mijn huis komt, kom Ik naar jouw huis; maar indien je niet naar Mijn huis komt, kom (ook) Ik niet naar jouw huis. De plaats die mijn hart liefheeft, daarheen voeren Mij Mijn voeten. Zodoende zegt men:’¹²³ Overal waar

¹²⁰ Andere volgorde in de Babylonische Talmoed, Soeka 53a; en Tosefta Soeka 4,3: ‘Naar de plek die Mijn hart lief heeft daarheen leiden Mij Mijn voeten. Indien jij etc.’

Parallelteksten voegen nog toe: ‘En zo je niet naar Mijn huis komt, kom ik (ook) niet naar jouw huis.’

¹²¹ Vgl. parallelteksten in Babylonische Talmoed, Soekka 53a; en Tosefta Soekka 4,3. In de Mechilta de Rabbi Jisma’el, Jitro par. 11, ed. H.S. Horovitz (p.243) is deze uitspraak van Hillel overgeleverd en uitgelegd op naam van Rabbi Eli’èzèr ben Ja’akov.

¹²² Zoals ook Rasji meende. Ook de Tosafot (Hasjemittot 261b) laten het woordje ‘Ik’ verwijzen naar de Sjechina! Men mag zich overigens afvragen of de toewijzing van deze woorden aan God als spreker wel juist is; zie meer hierover beneden.

¹²³ Hierop volgen de woorden van Rabbi Chalafta, de man uit Kefar Chananja, als overgeleverd in Misjna Avot III,6; zie boven onze uitleg bij deze traditie in sjioer 46 (bij Avot de -Rabbi Nathan, ed. S. Schechter, p. 18).

tien mensen bijeenkomen in het gebedshuis, daar verblijft de Sjechina met hen, er is immers gezegd: "*God staat in de raad van God*" (Ps. 82:1). Hoe weten we dat dit ook geldt voor drie man die recht speken? Er is immers gezegd: "*Temidden van rechters*¹²⁴ (*Elohiem*) *zal Hij een rechtsoordeel vellen*" (ibid.). Hoe weten we (dat dit) zelfs met twee personen (zo is)? Er is immers gezegd: "*Dan zullen zij die de Eeuwige vrezen zeggen, de een tot de ander: De Eeuwige zal er acht op slaan en luisteren*" (Mal. 3:16). En hoe weten we dat dit zelf zo is bij één (persoon). Er is immers gezegd: "*Op elke plaats waar Ik Mijn naam zal laten gedenken, daar zal Ik naar jou toe komen en jou zegenen*" (Ex. 20:24). '«¹²⁵

God getuigt (volgens de woorden van Hillel) tevens – zo in het vervolg van de uitleg – dat Hij ook werkelijk zal willen verblijven en waken in woonsteden (kampementen) van vrome mensen die hun eigen huis en haard verlaten hebben om Gods geliefde verblijfplaats(en) te bezoeken. Terwijl zij bidden in de synagoge of leren in het leerhuis, zal de Eeuwige hun have en goed beschermen. Bezig zijn met Tora, hier in de vorm van gebed en studie, keert telkens als hoofdthema in de uitspraken van Hillel terug.

In noesach bét van Avot de Rabbi Nathan is net even anders geformuleerd, maar de boodschap is gelijk:

»Hillel was gewoon te zeggen: ‘Indien jij naar Mijn huis toekomt, kom Ik naar jouw huis’ – dat zijn de Israëlieten die hun zilver en goud achterlaten en opgaan naar Jeruzalem voor de drie pelgrimsfeesten, en de Sjechina omringt hen dan en zegent hen, want er is gezegd: [*Ik zal Mijn verblijfplaats temidden van jullie plaatsen, en Mijn ziel zal jullie niet verafschuwen*], Ik zal voortdurend temidden van jullie gaan en Ik zal jullie tot God zijn’ (Lev. 26:12). «

De hier aangevoerde, alternatieve bewijsplaats wijst eveneens op de onafscheidelijkheid van God ten opzichte van Zijn volk, zolang het volk maar gaat naar de plek waar God present wil zijn: Zijn heiligdom. Later is dit ‘grote heiligdom’ vervangen door het ‘kleine heiligdom’: synagoge en leerhuis. Het zijn plekken waar God op een bijzondere manier aanwezig wil zijn. Zo lang de gemeenschap die plekken als hun meest geliefde verblijfplaats koestert, wil God ook een veilig wonen en gaan voor de gemeenschap garanderen.

‘De plek die mijn hart liefheeft’ – toch woorden van Hillel?

In de traditie is de hier geciteerde spreuk van Hillel beschouwd als uitspraak van God, zoals we in het commentaar van Avot de-Rabbi Nathan en in verwante midrasjim zagen. Toch maakt de spreuk deel uit van een reeks ‘ik-spreuken’ van Hillel waarin hij met het woordje ‘ik’ onomstotelijk en herhaaldelijk naar zichzelf verwijst. Het komt ook elders in de traditie niet voor, dat een Wijze of rabbijn God in de eerste persoon enkelvoud laat spreken, als ware hijzelf een profeet.

Daarom achtte David Flusser het – in weerwil van de traditie – aannemelijker, dat Hillel ook hier met ‘ik’ over zichzelf spreekt. Het feit dat hij ter onderstreping van wat hij over zichzelf zegt een schriftplaats aanvoert waarin God aan het woord is (in de eerste persoon enkelvoud), is volgens Flusser niet zo verwonderlijk. Hillel bezat van ieder mens als beeld van God – daarmee dus ook van zichzelf – zo’n hoge dunk, dat hij zich geheel met de handelwijze van

¹²⁴ Een rechtbank telt minstens drie rechters.

¹²⁵ Mechilta de Rabbi Jisjma’él, Jitro, par. 11, ed. H.S. Horovitz p. 243.

God kon identificeren. Daarom heeft hij Lev. 26:12 probleemloos als bevestiging kunnen aanvoeren van wat hij over zichzelf beweerde.¹²⁶

Hoe kunnen we – indien we de lijn van David Flusser volgen – aan de woorden van Hillel (in weerwil van de uitleg hier in Avot de-Rabbi Nathan) zin verlenen, wanneer we ze inderdaad niet duiden als woorden die door God zijn gesproken? Hillel liet eerst¹²⁷ weten als mens over de vrijheid te beschikken om te gaan naar de plaats die hij zielsveel liefhad. Voor hem was dat ongetwijfeld het gebedshuis, het leerhuis of de Tempel: ‘Naar de plek die mijn hart liefheeft, daarheen leiden mij mijn voeten.’ Vervolgens suggereert Hillel dat hij diezelfde vrijheid ook aan zijn naaste gunt. Aan wie naar Hillel toekomt, aan wie hem zoekt op de plaats waar hij zich het meest thuis voelt, zoals in het leerhuis of in de synagoge, belooft Hillel hulp, liefde en aandacht te zullen schenken: ‘Indien jij naar mijn huis toekomt, kom ik naar jouw huis.’ We beluisteren volgens die uitleg woorden van een Tora-leraar die zijn leerlingen nodigt naar het leerhuis te komen. Hillel was altijd bereid nieuwe leerlingen te aanvaarden. Al wie met goede bedoelingen naar hem toekwam, kon op zijn liefdevolle aandacht rekenen. Goedwillend als altijd verklaarde Hillel zich bereid hen op te zoeken om hen dichterbij de Tora te brengen en onder de vleugels van de Sjechina (zoals boven beschreven in het verhaal over Hillel die proselieten wierf bij de poort van Jeruzalem). In die houding identificeerde Hillel zich met de handelwijze van God tegenover Israël.

Hillel voegde volgens parallel-teksten nog toe: ‘En zo je niet naar mijn huis komt, kom ik niet naar jouw huis.’ Hillel was gastvrij voor iedereen die naar hem toekwam, maar hij drong zichzelf niet op. Wie God zoekt, zal God ontvangen, maar een mens wordt niet tot dit zoeken of tot omkeer gedwongen. Bij nader inzien sluiten beide verklaringen – die waarin men God laat spreken en die waarin Hillel zelf spreekt – elkaar niet uit. Mogelijk heeft Hillel bewust een dubbelzinnigheid in zijn woorden gelegd! Geheel in de lijn van Hillels identificatie met Gods houding en woorden is de direct volgende uitspraak van Hillel in de tekst: ‘Wanneer ik hier ben is alles (iedereen) hier; wanneer ik hier niet ben, wie is dan hier?’ Daarover meer in de volgende les.

Tegen deze uitleg van de hier besproken passage in Avot-de-Rabbi Nathan pleit overigens het gegeven dat deze uitspraak in de Mechilta¹²⁸ is toegeschreven Rabbi El’azar ben Ja’akov en niet aan Hillel! Stamt de uitspraak werkelijk van Hillel of is deze hem in de mond gelegd?

‘Als ik hier ben ...’ representant van de Allerhoogste

Vervolg tekst Avot de-Rabbi Nathan 29a

Hij (Hillel) was gewoon te zeggen: ‘Wanneer ik hier ben, is alles hier; wanneer ik hier niet ben, wie is dan hier?’

¹²⁶ Zie D. Flusser ‘Hillel’s Self-Awareness and Jesus’; dit artikel is opgenomen in: *Judaism and the Origins of Christianity*, Jerusalem 1988, 509-514; Flusser refereert aan S. Liebermann, *Tosefta Ki-fsjoeta*, Seder Zera’iem, I, New York 1955, 124. D. Flusser, *ibid.* 511: »S. Liebermann denkt dat in deze uitspraak van Hillel het ‘ik’ niet verwijst naar de Wijze zelf maar naar God; maar dit is zeer onwaarschijnlijk in het licht van Hillel’s andere uitspraken. Bij die interpretatie zouden de woorden betekenisloos zijn. Bovendien heb ik geen enkele uitspraak gevonden waarin een Joodse Wijze spreekt in de naam van God. Op mijn uitleg is gezinspeeld door W. Bacher.«

¹²⁷ In deze uitleg volg ik de volgorde in deze samengestelde spreuk, als weergegeven in Babylonische Talmoed, Soeka 53a; en Tosefta Soeka 3,4. .

¹²⁸ Mechilta de Rabbi Jisjma’el, Jitro, par. 11, ed. H.S. Horovitz p. 243.

Uitleg:

Iedere uitspraak heeft een context, die mede de betekenis ervan bepaalt. Niet altijd is die context bekend, maar in dit geval wel. In de Babylonische Talmoed is overgeleverd, dat Hillel deze woorden geuit heeft bij het ritueel van het ‘waterdragen’ naar de Tempel tijdens het Soekkotfeest.¹²⁹ Op dit rituele en zeer feestelijke gebeuren verheugde Hillel zich ieder jaar weer. Hij wilde daarbij zeker niet ontbreken.

Ook bij deze uitspraak veronderstelt de commentator Rasji dat Hillel Gods woorden in de eerste persoon enkelvoud weergeeft:

‘Hij (Hillel) leerde de menigte in het openbaar opdat zij niet zouden zondigen tegen de Heilige, Hij zij gezegend. "Indien Ik hier ben, is alles hier" – alle tijd dat Ik behagen vind in dit Huis en Mijn Sjechina daarin verblijft, blijft Mijn heerlijkheid hier gehandhaafd en komt iedereen hier naartoe; maar wanneer zij zondigen, dan stijgt Mijn Sjechina op; wie zal dan hier (nog) naartoe komen?’¹³⁰

De uitleg van de Tosafisten bij deze passage in de Babylonische Talmoed suggereert alternatieve mogelijkheden tot uitleg. Hier zou Israël aan het woord kunnen zijn, of mogelijk toch Hillel zelf.¹³¹ Het zou ook werkelijk een novum zijn, wanneer Hillel hier, als ware hij een profeet, Gods woorden in de eerste persoon enkelvoud weergeeft. Niet onaannemelijk is dus dat Hillel met ‘ik’ hier toch ook weer naar zichzelf verwijst, evenals wanneer hij zegt:

‘Wanneer ik niet voor mijzelf ben, wie is dan voor mij; wanneer niet nu wanneer dan wel?’ Mogelijk heeft Hillel in een vrolijke stemming over het uitbundige en feestelijke ritueel deze gedurfde uitspraak gedaan: ‘Wanneer ik hier ben, is alles hier. En zo ik hier niet ben, wie is dan hier?’

Ieder mens vertegenwoordigt immers een hele wereld. Van ieders komst en persoonlijke bijdrage aan de algemene vreugde hangt het welslagen van een collectief beleefd ritueel uiteindelijk af. De gewaagde uitspraak van Hillel heeft in ieder geval niets van doen met vergoddelijking van een mens, maar alles met een diep spiritueel besef van de eigen uniciteit en die van de naaste. Elk mens draagt als uniek beeld van God zo te zeggen het lot van het universum op zijn schouders! Hillels uitspraak getuigt allerminst van arrogantie. Hij legt een persoonlijk accent op de ontzagwekkende waardigheid van elk menselijk individu. Ieder van ons is als het ware Adam en moet Gods tuin beheren!

Laat een mens niet bij zichzelf zeggen

»Laat een mens niet bij zichzelf zeggen: ‘Indien ik de geboden van de Tora niet vervul, dan gaat daarmee de wereld nog niet ten onder. Er zijn immers zoveel rechtvaardigen door wie de wereld wel blijft voortbestaan.’ Daarom zijn de Tien Woorden in het enkelvoud gesteld, om je te leren dat de Heilige, Hij zij gezegend, in Zijn wereld niemand heeft buiten jou alleen en dat van het doen en laten van iedere enkeling afzonderlijk het voortbestaan van de wereld afhankelijk is.« (Otzar Chajjiem)

Een verwant inzicht is op naam van Hillel overgeleverd in een uitgebreider ‘statement’:

¹²⁹ Zie Babylonische Talmoed, Soekka 53a; zie het commentaar van Rasji en van de Tosafisten aldaar.

¹³⁰ Rasji ibid.

¹³¹ Tosafot a.l. in verwijzing naar Talmoed Jeroesjalmi.

»Op het moment dat men inzamelt, strooi dan uit. En op het moment dat men uitstrooit, zamel dan in. Op het moment dat je ziet dat de Tora geliefd is in Israël en allen zich over haar verheugen, verspreid haar dan. Er is immers gezegd: *‘Er is iemand die uitstrooit en nog meer zal worden toegevoegd’* (Spr. 11:24). En op het moment dat je ziet hoe de Tora vergeten wordt in Israël en niet allen haar respecteren, zamel dan voor haar in. Er is immers gezegd: *‘Het is tijd om te handelen voor de Eeuwige, zij hebben Uw wet gebroken’* (Ps. 119:126).*’Op de plek waar geen mensen zijn, wees (jij) daar een mens.*¹³²«

Er zijn tijden van bedreiging¹³³ om in het verborgene Tora-tradities bijeen te garen en vast te houden. In die tijden moet je de Tora niet aan de mensen opdringen. In betere tijden kan men in het openbaar kennis van de Tora verbreiden.¹³⁴ Het komt echter aan op de inzet van ieder individu apart om moed te tonen en om Gods Tora zowel te behouden als de kennis van haar te verspreiden. Steeds weer staat in de woorden van Hillel zijn liefde voor de Tora onderricht centraal.

Een panacee tegen alle onvolkomenheden

Vervolg tekst Avot de-Rabbi Nathan (p. 28a)

Draai haar (de Tora) om en om, want alles is in haar. En voor alle dingen geldt: de beloning is overeenkomstig de (geleverde) moeite.

Uitleg:

Deze twee uitspraken zijn elders in Misjna Avot respectievelijk toegeschreven aan Ben Bag Bag en Ben Hé Hé, mogelijk leerlingen van Hillel. Of gaat het om een en dezelfde persoon, misschien wel om Hillel de Oude zelf?

Wie was/waren Ben Bag bag en Ben Hé Hé?

Ten aanzien van deze twee namen is veel gespeculeerd.

Sommigen identificeren Ben Bag Bag met een zekere Jochanan ben Bag Bag (genoemd in Tosefta Ketoevot 5,1). Volgens een overlevering in de Talmoed stelde Ben Hé Hé vragen aan Hillel (Babylonische Talmoed, Chagiga 9b). Hij zou daarom een leerling van Hillel geweest kunnen zijn. Ben Hé Hé kan volgens sommigen de zelfde persoon geweest zijn als Ben Bag Bag.* We mogen deze ene persoon – zoals sommigen doen – misschien identificeren met de proseliet (of diens zoon) die Hillel Tora onderrichtte in de tijd dat hij op één been kon blijven staan. De naam ‘Ben Bag Bag’ wordt daarbij uitgelegd als afkorting van ‘Ben Geer’ (letterlijk ‘zoon van een proseliet’). De letters ‘bet’ en ‘gimel’ bezitten de gezamenlijke getalswaarde van ‘vijf’, ofwel van de letter ‘hé’ (‘bag bag’ is zo gezien dus hetzelfde als ‘hé hé’). Een andere verklaring van ‘he’ (van Ben Hé Hé) is, dat deze dubbele letter zou verwijzen naar de namen van de ouders van deze persoon: Avraham en Sarah. Aan de namen van beide bijbelse personen (Avram en Sarai) werd immers de letter ‘hé’ toegevoegd (Avraham en Sarah). Rabbi Eliahoe ben Avraham van Delyatin (commentaar op ARN, ed. Wilna 1933) biedt een interessante alternatieve mogelijkheid. Hij suggereert dat zowel met Ben Bag Bag als met Ben Hé Hé in werkelijkheid is verwezen naar Hillel de Oude zelf. ‘Ben’ betekent in dit geval:

¹³² Tosefta Berachot 6,24 (vgl. Babylonische Talmoed, Berachot 63a); de woorden tussen sterretjes (*..*) zijn ontleend aan de kortere Arameese versie van deze overlevering in Sifré Zoeta, ed. H.S. Horovitz, p. 316-317.

¹³³ Mogelijk zinspeelt Hillel hier op bedreigingen van de kant van de Romeinse bezetter.

¹³⁴ Zie in dit verband de commentaren van Rasji en Radak bij de Psalmen.

‘leerling van’. Hillel was namelijk de leerling van Sjamaja en Avtaljon, het vierde paar van de vroege Wijzen. Beiden waren naar verluidt nazaten van proselieten (vergelijk Babylonische Talmoed, Gittin 57b en Sanhedrin 96b). Zij zouden door kwaadwillende tijdgenoten met de scheldnaam Bag Bag en Hé Hé opgezadeld zijn. Bij deze kwaadwillige lasteraraars kunnen we allicht denken aan aanhangers van de Hasjmoneeënvorsten en aan de kring rond koning Herodus. Diens wandaden stelde dit tweetal aan de kaak en zij wilden Herodus openlijk laten veroordelen. Dit alles met dodelijke dreigementen van de koning en trawanten tot gevolg. Volgens Flavius Josphus (*Antiquitates* 15, 370 en 14, 172) schoffeerden zij Hyrcanus en companen samen met anderen in het Sanhedrin vanwege hun lafheid tegenover de machtspolitiek van Herodus (in die context is volgens de ene versie een zekere Pollio de criticus en in een andere Samaias; allicht horen we hierin de namen van Avtaljon en Sjemaja doorklinken).

In het traktaat Joma van de Baylonische Talmoed vinden we de denigrerende wijze waarop vijanden van het tweetal hen aan hun heidense afkomst herinnerden duidelijk bevestigd. Zij werden in dit opzicht in het openbaar door de Hasjmoneïsche hogepriester Aristobulus of door een door Koning Herodus aangestelde hogepriester zeer bot geschoffeerd door hen te herinneren aan hun heidense wortels. Haat en afgunst speelde daarbij een rol:

»Onze rabbijnen vertellen: Het gebeurde dat toen een hogepriester uit het heiligdom kwam, heel de wereld (d.w.z. de gehele aanwezige gemeenschap) hem (uit eerbied) volgde, maar toen zij Sjemaja en Avtaljon in het oog kregen, lieten zij hem in de steek en gingen achter Sjemaja en Avtaljon aan. Ten slotte gingen Sjemaja en Avtaljon naar hem toe om (eervol) van de hogepriester afscheid te nemen. (Maar) hij sprak tot hen: ‘Moge de zonen uit de (heidense) volkeren komen in vrede.’ Zij antwoorden hem: ‘Moge de zonen uit de volkeren die het werk van Aharon verrichten (d.w.z. die zich vreedzaam en verzoenend opstellen) komen in vrede, maar moge de zoon van Aharon die niet het werk van Aharon doet, niet komen in vrede!’¹³⁵

We lezen nu de overlevering overeenkomstig de versie die elders in Avot niet aan Hillel maar aan Ben Bag Bag en Ben Hé Hé is toegeschreven:

»Ben Bag Bag zegt: Draai haar (de Tora) om en om, want alles is in haar. Mediteer over haar, word grijs en oud (afgeleefd) over haar, wijk niet van haar, want er is geen deel (maat) beter dan zij. Ben Hé Hé zegt: De beloning is overeenkomstig de (gedane) moeite.¹³⁶

De spreuk lijkt op het eerste gezicht lucide, maar hoe moeten we hem precies verstaan? Lees de Tora steeds opnieuw en bij elke herhaling zul je toch weer nieuwe inzichten verwerven. Tora studeren is nooit genoeg. Indien je de tekst bestudeerd hebt, moet je hem opnieuw bestuderen. Zo zeggen de wijzen: ‘Iemand die zijn les honderd keer herhaalt, is niet gelijk aan (haalt het niet bij) iemand die zijn les honderd en één keer herhaalt!’¹³⁷ De Tora geeft uiteindelijk op alle vragen een antwoord. Er kan de mens in zijn leven niets beters ten deel vallen dan de Tora. Zij is het beste aandeel (midda – het deel dat iemand wordt toegemeten [*madad* = meten]). Het kost mogelijk veel moeite om Tora te studeren, maar die moeite zal rijkelijk worden beloond. Het goede aandeel (midda) en het succes als gevolg van

¹³⁵ Babylonische Talmoed, Joma 71b; vgl. E. E. Urbach, *The Sages*, London herdr. 1987, p. 575.

Het is opvallend dat Hillel de roep om Aharons vreedzaamheid in praktijk te brengen verwoordde. Daarmee nam hij het voor zijn leermeesters op!

¹³⁶ Zie Misjna Avot V,22.

¹³⁷ Babylonische Talmoed, Chagiga 9b.

Tora-studie is volgens de uitleg van Don Jitzchak Abravanel¹³⁸ niet alleen geestelijk maar ook stoffelijk van aard. Hij citeert daarom in dit verband onder meer I Kon. 2:3: ‘...opdat je voorspoedig mag zijn in al wat je doet en overal waarheen je je wendt.’ Een overlevering op naam van Rabbi Me’ir werpt nog wat extra licht op de woorden van Ben Hé Hé:

»Rabbi Me’ir zegt: ‘Houd je weinig bezig met zakelijke dingen, maar houd je bezig met Tora. En wees bescheiden van geest tegenover ieder mens. Wanneer je jezelf niet bezighoudt met de Tora, zullen je vele dingen op je pad tegenkomen die je onledig houden (zodat je niet bezig kunt zijn met zakelijke dingen). Maar wanneer je moeite doet omwille van Tora(studie), zal de beloning overeenkomstig de (gedane) moeite zijn.’¹³⁹

Wanneer je andere bezigheden opzijzet om Tora te kunnen studeren, dan zal je zakelijk ondernemen slagen. Wanneer je echter de Tora-studie verwaarloost om al je krachten te kunnen stoppen in wereldse zaken, dan zul je veel nuttige kennis ontberen en daardoor juist weinig maatschappelijk succes boeken. In de Tora is namelijk alles aanwezig, zowel religieuze diepgang alsook ook praktische levenswijsheid die je nodig hebt om je in de wereld staande te houden! Bezig zijn met de Tora – ‘asak ba-Tora’ – omvat zowel studie als het vervullen van de geboden. Zo leren we het ook van Rasji in zijn uitleg bij Leviticus 26:3:

»‘Indien jullie overeenkomstig mijn verordeningen zullen wandelen’ – men zou dit kunnen opvatten als het doen van de geboden. Wanneer de Schrift echter zegt: ‘En Mijn geboden zullen jullie in acht nemen en jullie zullen ze doen’ (ibid.), dan slaat dat op het vervullen van de geboden. Hoe maak ik dan de woorden waar ‘indien jullie overeenkomstig mijn verordeningen zullen wandelen’? – dat betekent dat jullie je zullen inspannen voor Tora teneinde Tora-kennis te verwerven).¹⁴⁰

Alles is in de Tora. De Tora is een soort panacee, een wondermiddel dat bescherming kan bieden tegen alle kwalen en tekortkomingen in het leven. In dit verband citeert Don Jitzchak Abravanel (in zijn commentaar bij Misjna Avot) deze aansprekende overlevering op naam van Rabbi Jehoesjoea ben Levi:

»Rabbi Jehosjoea ben Levi stelde: ‘Wanneer iemand op reis is en geen gezelschap geniet, laat hij zich dan bezighouden met Tora, want er is gezegd: ‘Want zij zijn een krans vol genade voor je hoofd’ (Spr. 1:9). Wanneer iemand hoofdpijn heeft, laat hij zich bezighouden met Tora, er is immers gezegd: ‘Want zij zijn een krans vol genade voor je hoofd’ (Spr. 1:9). Wanneer hij pijn voelt in zijn keel, laat hij dan bezig zijn met Tora, er is immers gezegd: ‘en schakels van een ketting rond je nek’ (ibid.). Wanneer hij pijn voelt in zijn ingewanden, laat hij dan bezig zijn met Tora, er is immers gezegd: ‘Het wordt een geneesmiddel voor je navel’ (Spr. 3:8). Wanneer hij pijn voelt in zijn botten, laat hij dan bezig zijn met Tora, er is immers gezegd: ‘en een verkwikkende drank voor je botten’ (ibid.). Wanneer hij pijn voelt in zijn gehele lijf, laat hij dan Tora studeren, er is immers gezegd: ‘een geneesmiddel voor heel zijn vlees’ (Spr. 4:22).¹⁴¹

Aan de hand van het commentaar van Don Jitzchak Abravanel (op Misjna Avot) kunnen we binnen de korte uitspraak van Ben Bag Bag (of Hillel) verschillende lessen onderscheiden. Een les voor jongeren, die nieuwsgierig de Tora van alle kanten moeten bekijken om kennis

¹³⁸ Abravanel, commentaar op Misjna Avot V,22-23.

¹³⁹ Zie Misjna Avot IV,10.

¹⁴⁰ Commentaar van Rasji op Lev. 26 3.

¹⁴¹ Babylonische Talmoed, Eroeivin 54a.

voor het leven op te doen: ‘draai haar om en om.’ Een les voor jong volwassenen die dieper op de betekenissen van de Tora willen ingaan: ‘mediteer over haar’. Voor ouderen en bejaarden die religieuze en mystieke inzichten in de Tora ontdekken: ‘wordt grijs en over haar.’ Maar ook voor mensen die zich met andere wetenschappen dan de wijsheid van Tora bezig houden. Voor hen geldt: ‘en wijk niet van haar, want er is geen beter maat dan zij.’ Ben Bag Bag noemt de Tora ‘maat’, omdat men uitsluitend aan háár de waarde van andere wetenschappen en kennis kan afmeten. Het hele leven moet de Tora met een mens meegaan als toetssteen voor alle inzichten die hij verwerft en alle handelen die hij verricht. Zo leren we in de Talmoad:

‘Word grijs over haar’

»Rabbi Jonathan sprak: Nooit van zijn leven zal een mens wegblijven uit het leerhuis en niet langer bezig zijn met woorden van Tora, zelfs niet in het uur van zijn sterven, er is immers gezegd: ‘Dit is de Tora, wanneer een mens sterft in de tent.’¹⁴² Zelfs in het uur van zijn dood moet hij zich nog bezighouden met Tora. Resj Lakisj sprak: ‘De Tora beklijft uitsluitend in iemand die zich ten dode toe afpijnt over de Tora etc.’¹⁴³

De uitspraken van Ben Bag Bag en Ben Hé Hé in Avot vullen elkaar aan. Ben Bag Bag maakt duidelijk dat Tora-leren een levenslang proces is en dat men de wijsheden van de Schrift nooit volledig kan omvatten en doorgronden, want werkelijk alles is in Tora en traditie aanwezig. Buitendien zal het niet iedereen even gemakkelijk afgaan bij de studie. Juist daarom is het troostrijk te weten, dat je alleen al zult worden beloond voor de inspanning die je hebt verricht en alleen al voor alle pogingen om haar geheimen te ontdekken. Ben He he leert dat ookal heb je aan het einde van je leven slechts een miniem deel van de wijsheid in de Tora ontdekt, voor alle moeite en eventuele ontberingen zul je passend worden beloond. Het gaat hier bij een beloning overigens om een belofte, niet om het doel van het leren, want leren is al een doel op zich zelf. Het gaat bij studeren dan ook – utilistisch bezien – niet zozeer om de resultaten van de kennis alleen, maar vooral om de bezigheid van het studeren als zodanig. Die bezigheid heeft zijn eigen waarde als maat bepalende en zingevende factor in het menselijk bestaan! Dus dit slot van Avot (1-5) is niet in tegenspraak met de vermaning aan het begin van Avot (woorden van Antigonos van Sokho): ‘Weest niet als knechten die hun heer dienen omwille van de beloning.’

H. Reisman geeft in zijn commentaar op Avot een andere oplossing voor het conflict tussen wat Ben Hé Hé belooft en de vermaning ‘Weest niet als knechten die hun heer dienen om wille van de beloning’. Antigonos sprak ten aanzien van een beloning voor het doen van de (speciale) mitzwot op zich, maar niet over een beloning voor de inspanning om te leren en om de geboden te doen.¹⁴⁴ Daarvoor wordt men wel al in deze wereld beloond.

Er is overigens nog een andere verklaring denkbaar voor de woorden van Ben Bag Bag, waarbij we hetgeen hij zegt in verband kunnen brengen met een achtergrond als kind (of leerling)¹⁴⁵ van proselieten. Ben Bag Bag beseft¹⁴⁶ dat er uiteindelijk geen beter en meeromvattende traditie bestaat dan die van de Tora. Alles waarvan heidense filosofen denken dat zij daarmee het wiel der kennis hebben uitgevonden, blijkt allang in de Tora geopenbaard te zijn. Ook de uitspraak van Ben Hé Hé kunnen we verklaren uit een voorgeschiedenis als proseliet of als nakomeling (leerling) van proselieten. De moeite die een proseliet moet doen om tot het Joodse volk en het jodendom te worden toegelaten, de pijn om

¹⁴² Het woord ‘tent’ wordt in de midrasj ondermeer beschouwd als metaforische verwijzing naar het leerhuis.

¹⁴³ Zie Babylonische Talmoad, Sjabbat 83b; en vergelijk Babylonische Talmoad, Berachot 63b.

¹⁴⁴ Zie H. Reisman, A.W., p. 500.

¹⁴⁵ In het geval dat wij hem identificeren met Hillel.

¹⁴⁶ Als kind of leerling van proselieten, of als proseliet.

het eigen verleden los te laten, de inspanning om al die nieuwe levensvoorschriften te leren, blijken uiteindelijk de moeite dubbel en dwars waard. De vreugde over het leven als Torawijze is immers minstens zo groot als de inspanning van het proces dat een proseliet eerst moet doormaken.¹⁴⁷

Een mens mag niet altijd zijn gehele ‘recht’ opeisen

Vervolg Avot de-Rabbi Nathan 28a

Het gebeurde Hillel de Oude dat hij onderweg was en mensen trof die tarwe vervoerden. Hij sprak tot hen: ‘Hoeveel kost een *sea*?’ Zij antwoordden: ‘twee dinar.’ Daarop trof hij andere mensen en vroeg aan hen: ‘Hoeveel kost een *sea*?’¹⁴⁸ Zij antwoordden hem: ‘drie dinar.’ Hij sprak tot hen: ‘Degenen die ik eerder trof zeiden: twee dinar!’ Zij spraken tot hem; ‘Stupide Babyloniër, weet je dan niet dat de beloning overeenkomstig de inspanning is?’ Hij sprak daarop tot hen: ‘Jullie dwazen en leeghoofden, op wat ik jullie gevraagd heb, geven jullie mij een dergelijk (grof) antwoord?’ Wat deed Hillel met hen? Hij bracht hen op betere gedachten [letterlijk: deed hen tot het goede terugkeren].

Uitleg:

Hillel werd bot bejegend door de tweede groep handelaren die hij onderweg tegenkwam. Ze bleken niet bijster gecharmeerd van de kritische toon waarmee hij op hun mededeling over de prijs reageerde. Ze eisten een prijs voor hun tarwe die de helft hoger was dan die van de andere handelaren. Uit het feit dat zij die hoge prijs zomaar konden eisen, kunnen we opmaken dat er voedselschaarste heerste.

Hoe kunnen we de bittere dialoog tussen Hillel en de handelaren het beste duiden? We mogen gerust stellen dat er afkeuring in Hillels woorden doorklonk. Hij achtte drie dinar een veel te hoge prijs. Die kritiek was dan ingegeven door Hillels streven naar maatschappelijke rechtvaardigheid. Hij verafschuwde ongetwijfeld economisch misbruik van een situatie van voedselschaarste.

Voorafgaande aan de verwoesting van de Tempel is (zoals later wel het geval werd¹⁴⁹) waarschijnlijk nog geen sprake geweest van door een bet dien aanbevolen of gedecreteerde maximum prijzen voor primaire levensbehoeften, zoals voor tarwe om brood te bakken.[3] Toch kan uit de reactie van Hillel blijken dat men al streefde naar billijke prijsafspraken. Het argument waarmee de bekritiseerde handelaren (die drie dinar vroegen) zich tegenover Hillel verdedigden, was voor hem te subjectief. De handelaren betoogden – naar is aan te nemen – dat zij het koren over een langere afstand naar de markt moesten vervoeren dan anderen. Daarom meenden ze recht te hebben op een hogere verkoopprijs.

Opvallend is dat zij dit argument onderbouwden met een uitspraak die zij kenden uit de mond van Hillel zelf.¹⁵⁰ Hun aanspraak met ‘stomme Babyloniër’ duidt erop dat zij precies wisten

¹⁴⁷ Zie voorafgaande noot.

¹⁴⁸ Sea gelijk aan ongeveer 7,3 liter.

¹⁴⁹ Zie in dit verband Tosefta Baba Metzia 6,14.

¹⁵⁰ *Lephoem tza'ara agra* - ‘Overeenkomstig de inspanning (pijn en moeite) is de beloning’, in Misjna Avot V,22. Deze uitspraak is toegeschreven aan Ben Hé Hé (volgens sommigen een bijnaam van Hillel). Vgl. verder W. Bacher, *Die Agada der Tannaiten*, I, p. 11.

wie zij met hun criticaster voor zich hadden. Zij probeerden Hillel – met een door ergenis gevoede ironie – door middel van zijn eigen woorden schaakmat te zetten. Als iemand wist dat een mens beloond wordt naar zijn inspanning was het Hillel wel. Hij had dit inzicht herhaaldelijk onderwezen. Hillel kaatste de bal behendig terug. Ook hij sprak bijtende taal. Dat was niet omdat deze zachtmoedige en chassidische leraar zich persoonlijk beledigd voelde, maar omdat de handelaren met hem alle Babyloniërs schoffeerden. Zo is verklaard waarom hij wel scherp reageerde, maar niettemin de moeite nam met de handelaren in debat te gaan om hun levensinstelling ten goede te veranderen!¹⁵¹

Hillel legde als leraar ‘pur-sang’ uit dat de maxime ‘beloning naar inspanning’ slechts opgaat voor geestelijke goederen, zoals studie van de Tora. In het economische leven gelden nu eenmaal andere wetten. Naast rechten bestaan er ook sociale plichten en de eis van barmhartigheid. Mogelijk wees Hillel de handelaren er tevens op dat God de beloning afmeet in overeenstemming met de geleverde inspanning, maar de mens zelf mag dat niet altijd doen! Bij God gaat het uitkeren van een extra beloning niet ten koste van Zijn rijkdom, laat staan dat de buidel van het Opperwezen ooit leeg zou raken. In onze aardse wereld gaat het anders toe. Wat de een te veel krijgt, komt de ander te kort!

Het is opmerkelijk dat Avot de-Rabbi Nathan noesach b een afwijkende beschrijving geeft van dit zelfde gebeuren. Hier citeert Hillel zijn eigen maxime en hij past hem wel toe op economische activiteiten. Volgens deze beschrijving is Hillel er juist voorstander van om meer fysieke ‘inspanning’ extra te belonen:

»Het gebeurde dat een zekere ezeldrijver bij Hillel de Oude kwam en tot hem sprak: ‘Rabbi, zie toch waarin wij meer gezegend zijn dan jullie. Want jullie (Babyloniërs) beulen jezelf deze hele weg af om van Babel naar Jeruzalem op te gaan (ter pelgrimage), en ik stap uit de deur van mijn huis en overnacht binnen de poorten van Jeruzalem.’ Hillel zweeg een moment en vroeg hem toen: ‘Voor hoeveel leen je mij jouw ezel van hier naar Emmaus.’¹⁵² Hij antwoordde: ‘voor een dinar.’ (Hillel vroeg nogmaals: ‘en van hier) naar Lod (Lydda)?’ Hij antwoordde hem: ‘voor twee dinar.’ ‘En hoeveel tot aan Caesarea?’ Hij antwoordde: ‘voor drie dinar.’ Daarop sprak Hillel: tot hem: ‘Let op mij, hoe langer ik de weg maak hoe groter jij de beloning (huurprijs) maakt.’ Hij antwoordde hem: ‘Inderdaad, de beloning is naar verhouding tot de weg (afstand).’ Hillel sprak tot hem: ‘Is de prijs voor (de weg die) mijn voeten (afleggen) niet te vergelijken met (de weg die) de voeten van het lastdier (afleggen)? Daarmee bevestigde Hillel (dus) (zijn spreuk) ‘de beloning is overeenkomstig de inspanning.’¹⁵³«

Al met al weerspreken beide versies van Avota de-Rabbi Nathan (a en b) elkaar niet in logische zin. Bij het huren van een ezel gaat het niet om de aanschaf van levensmiddelen en eerste levensbehoeften, zodat extra ‘inspanning’ in dit geval probleemloos extra beloond mag worden. Misschien is de weergave in noesach b oorspronkelijker en is in noesach a een verdiepte interpretatie van het verhaal. Beide vertellingen bezitten evenwel hun eigen charme en betekenis.

Vervolg tekst Avot de-Rabbi Nathan 28a

Ook zag hij (Hillel) een schedel drijven aan de oppervlakte van het water. Hij sprak daartegen: ‘Omdat jij (een ander) heb doen verdrinken, hebben zij jou doen

¹⁵¹ Vgl. het commentaar ‘Bene Avraham’ van Rabbi Eliahoe ben Avraham van Delyatin op deze passage in Avot de-Rabbi Nathan.

¹⁵² Paatsje, iets ten westen van Jeruzalem.

¹⁵³ Avot de-Rabbi Nathan, noesach ‘b’, ed. S. Schechter p. 56 (28b).

verdrinken; en zij die jou hebben doen verdrinken zal men zelf laten verdrinken (door de hand van nog weer anderen)'.¹⁵⁴

Uitleg:

Hillel de Oude beseftte – toen hij de schedel zag – dat gewelddadigheid eigen is aan alle generaties. Door de geschiedenis van de mensheid loopt een ‘bebloede draad’ van wraak en vergelding. De commentator Rasji verklaart dat Hillel een van de romp gescheiden hoofd zag drijven. Rasji concludeerde dat het hoofd moet hebben toebehoord aan een rover die zijn slachtoffer had gedecapiteerd en in stukken in de rivier had gesmeten. Wie anders zou een mens zo ruw ombrengen? De moordzuchtige rover wacht het lot om door andere rovers exact zo te worden omgebracht. En te verwachten is dat ook zijn moordenaars op hun beurt – als koekje van eigen deeg – zo’n gruwelijk einde zullen vinden.¹⁵⁵

Vervolg tekst Avot de-Rabbi Nathan 28a-b (begin):

Ook sprak hij in de Babylonische taal (het Aramees) (deze) vier woorden (aforismen): ‘Wie zijn naam groot maakt, verliest zijn naam; wie de Wijzen niet dient, verdient de dood; wie niet toevoegt, verliest (wat hij al heeft); wie misbruik maakt van de kroon zal teloorgaan en verdwijnen.’

‘Wie zijn naam groot maakt, verliest zijn naam.’ Hoe is dit? Dit leert dat een man zijn naam niet moet verbreiden (dw.z. geen naamsbekendheid moet verwerven) in het koninkrijk.¹⁵⁶ Want wanneer hij zijn naam verbreidt in het koninkrijk, dan richten zij uiteindelijk hun ogen op hem, doden hem en nemen hem zijn geld af.

Uitleg:

De vier Arameese aforismen zijn overgeleverd in Misjna Avot 1, 13. Zij zijn al genoemd en uitvoerig besproken naar aanleiding van Avot de-Rabbi Nathan (ed. S. Schechter) p. 24b.

Opmerkelijk is evenwel de alternatieve weergave van het tweede aforisme: ‘wie de Wijzen niet dient ...’. De hier gebruikte voorstelling van ‘het dienen der Wijzen’ verwijst naar een leerproces dat gestimuleerd wordt door een dagelijks dienend verkeren met de Wijzen. In de omgang met de leermeester ontvangt een leerling praktisch en aanschouwelijk onderricht in het dagelijkse doen en laten van een voorbeeldig persoon die de Wet in zijn leven incorporeert. In Misjna Avot (1,13) is een andere formulering gebruikt dan hier in Avot de-Rabbi Nathan: ‘Wie niet "leert" – *jalef*, verdient de dood.’ We mogen ‘het dienen van de Wijzen’ beschouwen als een nadere toelichting op de enigszins onbekende term ‘*jalef*’¹⁵⁷ (leert) in Misjna Avot. Zonder intieme omgang en een hechte band met de Wijzen blijft kennis van een leerling theoretisch en vatbaar voor misinterpretatie. Zonder aan de praktijk getoetste kennis is het onmogelijk volkomen wetsgetrouw te leven, want daartoe moet men alle finesses van de dagelijkse religieuze levenspraktijk kennen. Zoiets leer je nu een maal nooit perfect uit de boeken. De formulering van de spreuk als hier in Avot de-Rabbi Nathan is in de Jeruzalemse Talmoed overgeleverd op naam van Rabbi Akiva, samen met een

¹⁵⁴ De tekst moet hier worden gecorrigeerd overeenkomstig het Manuscriptum Vaticanum en overeenkomstig Misjna Avot II,7.

¹⁵⁵ Vgl. Rasji, commentaar op Babylonische Talmoed, Soekkot 53a.

¹⁵⁶ Hiermee zijn de Romeinse bezetter en de autoriteiten bedoeld.

¹⁵⁷ Mogelijk verwant aan het werkwoord ‘*lafaf*’: is zich vastklampen aan, hechten aan.

aanschouwelijk verhaal als voorbeeld.¹⁵⁸ We geven het verhaal hier weer, zoals het is opgenomen in Massèchèt Dèrèch Erèt Zoaeta:

»Rabbi Akiva sprak: 'Wie de woorden van de Wijzen overtreedt, verdient de dood ...'
Rabbi Akiva sprak: 'Zo begon mijn dienstbare omgang met de Wijzen. Een keer was ik onderweg, toen ik een dode aantrof die overeenkomstig de wet begraven diende te worden¹⁵⁹; ik bekommerde mij om hem [en droeg hem vier mijlen ver] totdat ik hem naar een begraafplaats had gebracht. Toen ik nu kwam en deze gebeurtenissen ten overstaan van Rabbi Eli'è zèr en Rabbi Jehosjoea vertelde, spraken deze tot mij; "Werkelijk bij iedere stap die je gezet hebt, wordt het je aangerekend alsof je onschuldig bloed hebt vergoten." Ik sprak daarop: "Als ik mij al schuldig gemaakt heb terwijl ik de intentie had iets goeds te doen, hoeveel te meer dan (maak ik mij schuldig) zonder de intentie iets goeds te doen." Vanaf dat moment ben ik niet meer opgehouden de Wijzen te dienen.' [Hij sprak: 'Wie de Wijzen niet dient, verdient de dood']¹⁶⁰«

De teneur van het (hier in Avot- de-Rabbi Nathan volgende verhaal over een chassidische hogepriester is dezelfde als die in het verhaal over Rabbi Akiva. Zonder dienende dagelijkse omgang met de Wijzen kan een leerling nooit voldoende praktische kennis verwerven om foutloos naar de regels van de Wet te leven.

Vervolg Avot de-Rabbi Nathan 28b

'Wie de Wijzen niet dient, verdient de dood'. Hoe is dit? Men vertelt dat het volgende een man uit Bet Rama¹⁶¹ overkwam die streefde naar een vrome levenswijze.¹⁶² Rabban Jochanan ben Zakkai stuurde een leerling naar hem toe om hem te onderzoeken. [Hij (Hillel) stuurde een leerling naar hem toe, (namelijk) Rabban Jochanan ben Zakkai.]¹⁶³ Deze ging en trof hem aan terwijl hij (een kruik met) olie nam en deze op het fornuis [of een kleine haard] zette, vervolgens nam hij de olie van het fornuis¹⁶⁴ en goot hem uit over een (schaal) met bonen. Hij vroeg hem: 'Wat ben je aan het doen?'¹⁶⁵ Hij antwoordde: 'Ik ben hogepriester en ik eet het heffer in staat van reinheid.' Hij vroeg hem: 'Is dit fornuis rein of onrein?' Hij antwoordde hem: 'Staat er dan iets in onze Tora over een onrein fornuis? Is het dan niet zo dat de Tora uitsluitend spreekt over een oven die onrein is, er is toch gezegd: "*En alles wat erin is, zal onrein zijn*"? (Lev. 11:33)'¹⁶⁶ Hij (de leerling) antwoordde: 'Zoals in onze Tora gesproken

¹⁵⁸ Zie Talmoed Jeroesjalmi, Nazir VII,1 (56b).

¹⁵⁹ Volgens de halacha moet iemand die buiten een stadsdistrict en in het open veld gesneuveld is ter plekke worden begraven. Het dode lichaam verwerft als het ware de grond waarop het wordt aangetroffen; vgl. Babylonische Talmoed, Sanhedrin 47b e.a..

¹⁶⁰ Zie Dèrèch Erèt Zoaeta VIII, 14b (ed. M. van Loopik, *The Ways of the Sages and teh Way of the World*, p. 297-298).

¹⁶¹ Bet Rama (Bet Rima), plaatsje iets ten noordwesten van Jeruzalem.

¹⁶² 'Middat chasidoet', letterlijk: de maat (richtlijn) van vroomheid.

¹⁶³ Zo de lezing in Ben Avraham, commentaar van Rabbi Eliahoe ben Avraham van Delyatin in ARN ed. Wilna. Jochanan ben Zakkai zou nog een van de laatste leerlingen van Hillel geweest zijn.

¹⁶⁴ Nadat de olie verwarmd was om hem wat vloeibaarder te maken.

¹⁶⁵ De leerling verbaasde zich erover waarom de man de olie niet door middel van de oven verwarmde die daar ook aanwezig was. Zou het kunnen dat de oven verontreinigd was en de man ten onrechte dacht dat het zich daarbij bevindende fornuis wel wel rein was gebleven? Zie uitleg van Binjan Jehosjoea hier op Avot de-Rabbi Nathan.

¹⁶⁶ Deze tekst in Leviticus handelt over voorwerpen die onrein worden als gevolg van aanraking door het kadaver van bepaalde onreine dieren. Gebeurt dit met een oven of fornuis, dan dienen zij te worden stuk geslagen en verwijderd.

wordt over een onreine oven, zo wordt in onze Tora gesproken over een fornuis dat onrein is, er is immers gezegd: "*Hetzij een oven hetzij een fornuis, het zal in stukken gebroken worden, ze zijn (beiden) onrein*" (Lev. 11:35).’ Hij sprak: Indien je zo gewoon bent te doen, dan heb je van zijn levensdagen geen rein hefoffer gegeten!’¹⁶⁷

Uitleg:

Ene hefoffer moet toe bereid en gegeten worden in staat van rituele reinheid (vgl. Num. 18:8 en Deut. 18:4).

Het betreft een boeiend verhaal, dat onder meer wat zegt over de verhouding tussen Farrizeeën en Sadduzeeën! Het is bekend dat de Farrizeeën kritisch stonden tegenover priesters, en met name hogepriesters, die dienst deden in de Tempel. Aangezien de Sadduzeeën doorgaans de mondelinge tradities van de Rabbijnen niet als bindend aanvaardden, ontbrak het bij velen van hen aan diepgaande kennis over de halacha. Bovendien verschilden Farrizeeën en Sadduzeeën op een aantal punten van mening over rituelen en andere zaken. Met name ook over complexe reinheidsvoorschriften kon verwarring ontstaan. Het was dan ook vanzelfsprekend dat een leerling eropuit gestuurd werd om een hooggeplaatste priester aan de tand te voelen.

De zich als hogepriester bekend makende man wilde – zo vertelt het verhaal – leven overeenkomstig de ‘middat chasidoet’. Hij streefde er dus naar te handelen overeenkomstig de leefregels van de chasidiem. Dat betrof een stroming wier aanhangers vooral nadruk legden op ethiek en moreel handelen. Soms letten zij daarbij wat minder op de finesses van zaken als reinheidsvoorschriften. Het chassidische streven van de man komt nog uitdrukkelijker naar voren in noesach b van Avot de-Rabb Nathan:

»Het gebeurde een chassidische priester in Ramat Bené Anat¹⁶⁸, dat Rabbi Jehosjoea naar hem toe ging om met hem te praten, en zij hielden zich bezig met de halachische regels van de chasidiem. Toen nu de tijd van de maaltijd aanbrak, sprak hij (de chasied) tot zijn vrouw: ‘Doe wat druppels olie op de bonen.’ etc.«¹⁶⁹

Uitgaande van de chassidische levensinstelling van de hogepriester, kan het zijn dat we hier bovendien een zekere Farizeese kritiek beluisteren tegenover de houding van de zogeheten ‘vroeg chasidiem’. Deze laatsten stelden – als gezegd – het belang van doen (liefdadigheid) boven dat van het leren! Op een aantal punten pasten zij de regels van de halacha extra streng toe, met name in geval van verantwoordelijkheden tegenover de medemens. Maar in andere opzichten lieten zij in de ogen van strenge Farrizeeën steken vallen. De leerling is er duidelijk op uit gestuurd om een soort twistgesprek te voeren. Zo moest hij de wetsgetrouwheid en wetskennis van de betreffende priester en chasied aan de praktijk toetsen. Als achtergrond voor discussies tussen Jezus en de Farizeeën in het Nieuwe Testament kan dit verhaal een boeiende bijdrage leveren. Mede ook vanwege de hyperbolische dreiging, waarmee het voorval is ingeleid: ‘Wie de Wijzen niet dient, verdient de dood.’

In Midrasj ha-Gadol vinden we overigens een weergave van het verhaal, waaruit blijkt dat deze hogepriester zich juist identificeerde met de Farizeesche traditie en dat hij zichzelf tot de Peroesjim rekende:

¹⁶⁷ Zie J. Neusner, A Life of Rabban Jochanan ben Zakkai, p. 77, mede verwijzend naar Midrasj ha-Gadol, genoemd in ARN, ed. S. Schechter, ARN 18b, n. 77.

¹⁶⁸ De naam van het plaatsje is hier duidelijk verbasterd.

¹⁶⁹ Ed. S. Schechter p. 57

»Onze Wijzen leren: Het gebeurde met iemand uit Bet Rammata die gewoon was om zichzelf waardigheid aan te meten en de levenswijze van Farizeeërschap (perisjoet, letterlijk: afgescheidenheid), dat Rabban Jochanan ben Zakkai iemand stuurde om hen te onderzoeken etc.«¹⁷⁰

De hogepriester was dus geen aanhanger van de partij van de Sadduzeeën maar van de ‘peroesjim’, de Farizeeën of ‘afgescheidenen’. Kennelijk wilde hij zich verre houden van onreinheid en van mensen die niet strikt volgens de halacha leefden. Dat is opmerkelijk voor iemand die hogepriester was of (als oud-hogepriester) de titel van hogepriester voerde. Opmerkelijk is ook dat hij zichzelf ongevraagd aan de leerling voorstelde als hogepriester: ‘Ik ben hogepriester en eet het hefoffer in staat van reinheid.’ Het is moeilijk denkbaar dat de leerling (of was het Rabban Jochanan ben Zakkai) de in functie zijnde hogepriester niet kende. Voor die zelfaankondiging als hogepriester zijn verschillende verklaringen denkbaar. 1) De man was een ex-hogepriester die deze titel nog altijd voerde. 2) Hij was nog maar net als hogepriester aangesteld, en hij was zo’n personage dat deze titel had verworven en gekocht tegen betaling van een som geld aan de heersende autoriteiten.¹⁷¹ 3) Aannemelijker is evenwel, dat de leerling van te voren wel degelijk wist dat de man hogepriester was. Want juist vanwege diens hoge positie had hij van zijn leermeester de opdracht ontvangen om de man op de proef te stellen. De man bracht zijn hogepriesterschap echter toch ter sprake, omdat hij de leerling daarmee van zijn wetsgetrouwheid en kennis wilde overtuigen. Alsof zijn titel als hogepriester op zich al garant kon staan voor gedegen wetskennis en wetsgetrouwheid. Uit het antwoord van de man bleek dan ook vooral zelfingenomenheid. Van een hogepriester mag men inderdaad verwachten dat hij krachtiger en wijzer is dan zijn broeders in het priesterschap, maar een garantie is dat niet.¹⁷² Zijn woorden klinken arrogant en scherpen de ironie in het verhaal extra aan. Als hogepriester bleek de man nota bene niet eens elementaire regels van de reinheidswetten te kennen, hoewel toegegeven moet worden dat een juiste interpretatie van de reinheidsvoorschriften soms zeer complex is. Bovendien getuigde zijn zelfvoldane toon al helemaal niet van een chassidische levenshouding! De leerling wist de verwatenheid van de man met gemak door te prikken. Extra wrang was dat de zo te schande gemaakte ‘chasied’ de belangrijkste persoon betrof in priesterkringen, en dat hij zich er bovendien op voorstond als ‘afgescheidene’ (Farizeeër) de wet te kennen en te leven volgens ‘dèrech (middat) chasidiem’ – de gebruiken en belevingswereld van de (vroeg) chasidiem. Wie echt vroom wil zijn, moet de Wet evenwel tot in de puntjes kennen, dat kan niet zonder sjimmoej chachamiem, niet zonder de dagelijkse dienende en bescheiden omgang met de Wijzen. Dit verhaal doet onwillekeurig denken aan een verwante uitspraak van Hillel de Oude: ‘Een ongeletterde kan geen chasied zijn.’ Toch is er een subtiel verschil. De hogepriester uit het verhaal is zeker geen ongeletterde in letterlijke zin. Toch bleek hij geen echte chasied, omdat hij niet gewend was dagelijks met de Wijzen te verkeren in een intieme en dienstbare verbondenheid (*sjimmoesj chachamiem*).¹⁷³ Ten onrechte veronderstelde de hogepriester, dat alleen een oven waarin dingen geplaatst worden daarop onreinheid kan overbrengen. Dat zou dan niet gelden voor een fornuis waarop dingen worden geplaatst. Vandaar zijn argumentatie: ‘En alles wat erin is, zal onrein zijn.’

¹⁷⁰ Zie de weergave en beoordeling van deze versie in Midrasj ha-Gadol (Sjemini 11): L. Finkelstein, Mavo le-Massechtoto Avot we-Avot de-Rabbi Nathan, New York 1950, p. 151-152. Zie daar de bespreking van de tekstvarianten.

¹⁷¹ Deze mogelijkheid oppert Rabbi Eliahoë ben Avraham van Dalyatin in zijn commentaar bij Avot de-Rabbi Nathan. Zie i.v.m. het kopen van het hogepriesterschap Babylonische Talmoed, Joma 18a.

¹⁷² Zie Babylonische Talmoed, Joma, ibid.

¹⁷³ Zo de uitleg in het commentaar Binjan Jeshosjoea op deze passage in Avot de-Rabbi Nathan.

De leerling wees hem er fijntjes op dat in Leviticus 1:35 een oven en een fornuis halachisch duidelijk op één lijn gesteld worden. Wat voor een oven geldt, geldt niet minder voor een fornuis. Beiden kunnen onreinheid overbrengen, of iets er nu in of bovenop is geplaatst, maakt op dit punt niets uit! Beiden moeten na de daar geëxpliceerde verontreiniging volgens de Tora worden afgebroken.¹⁷⁴

Nogmaals het belang van studie

Vervolg tekst Avot de Rabbi Nathan 28b

Wie niet toevoegt, verliest (wat hij heeft). Hoe is dit? Dit leert dat wanneer een mens een, twee of drie (Talmoud-)traktaten leert en daaraan niet (kennis van andere traktaten en tradities) toevoegt hij dan wat hij eerder geleerd heeft weer zal vergeten.

Wie gebruik maakt van de kroon, zal te gronde gaan en heengaan. Hoe is dat? (Dit leert:) ieder die gebruik maakt van de uitgesproken Naam¹⁷⁵, heeft geen aandeel aan de komende wereld.

Uitleg:

Steeds maar weer leren

Hier geeft de midrasj bij de woorden van Hillel een didactische instructie. De midrasj laat iets zien van de klassieke methode van studie. Belangrijk is permanent te leren en om de regelmaat van het leerproces niet te onderbreken, zeker niet voor langere tijd.

»Rabbi Sjim'on ben Lakisj¹⁷⁶ sprak: 'In de rol van de chasidim vindt men (de Tora-woorden) geschreven: "Wanneer jij haar mij één dag verzaakt, zal ik jou twee dagen verzaaken." Men kan dit vergelijken met twee personen die op weg gaan – de ene vanuit Tiberias en de andere vanuit Sepphoris – en die elkaar op een bepaalde plek treffen (passeren). Dan volstaat het dat de één een mijl aflegt en de ander (ook) één mijl aflegt om twee mijlen van elkaar verwijderd te raken.'«¹⁷⁷

Zo betekent één dag niet leren de kennis van twee dagen vergeten! Dramatischer nog klinkt de waarschuwing van Rabbi El'azar ben Elisja:

»Kan het zijn dat een mens tien jaren lang leert om het binnen twee jaren weer te vergeten? Hoe kan dit? Indien iemand tien maanden inactief blijft en niet leert, dan noemt hij wat rein is onrein, en wat onrein is rein. Als hij twaalf maanden niet leert, dan verwacht hij de Wijzen met elkaar. Wanneer hij achttien maanden niet leert, vergeet hij de namen (beginwoorden) van de hoofdstukken. Leert hij vierentwintig maanden niet, dan is hij de namen van de traktaten kwijt. En omdat hij rein onrein noemt, en onrein rein, de Wijzen met

¹⁷⁴ Vgl. ook het commentaar Binjan Jehosjoea hier op Avot de-Rabbi Nathan.

¹⁷⁵ Dat wil onder meer zeggen: van het Tetragrammaton en van andere daarmee samenhangende namen van God.

¹⁷⁶ Resj Lakisj, Rabbi Sjim'on ben Lakisj: Amora uit Èrètz Jisra'el, derde eeuw van de jaartelling. Vooral werkzaam in Tiberias. Gehuwd met dochter van Rabbi Jochanan.

¹⁷⁷

elkaar verwacht en zowel de namen van de hoofdstukken als die van de traktaten vergeten is, zit hij uiteindelijk stom en zwijgend neer etc.»¹⁷⁸

Uiteraard is met deze uitleg bij de woorden van Hillel ook bedoeld, dat je het geleerde niet louter en alleen uit het hoofd mag leren. Ook in die zin moet je toevoegen. Je moet de leerstof becommentariëren en pogen de leerstof op je persoonlijke situatie toe te passen. Anders zal nieuw verworven kennis niet in hoofd en hart beklijven. In de praktijk behoort bij het uitbreiden van kennis ook het voortdurende herhalen ervan. Door de lesstof te repeteren, ga je het geleerde beter begrijpen. Het is, zeggen de Wijzen, als met een vijgenboom. Hoe langer en vaker je in de vijgenboom zoekt, hoe meer vruchten je zult vinden. Zo is het ook met kennis die je ontleent aan de Tora.¹⁷⁹

Gods verborgen Naam

Hillel waarschuwt mogelijk tevens tegen het gebruik van Gods naam voor magische doeleinden. Rabbi Eliahoe ben Avraham van Delyatin wijst (in zijn commentaar bij ARN) in dit verband op het gebruik van de werkwoordsvorm – ‘hitpaél’. Daarmee zou Hillel aangeven dat we Gods naam niet zonder geldige reden of uit egoïstische motieven voor eigen doeleinden mogen inzetten. In situaties van ‘noodzaak’ zou het gebruik van Gods naam wel zijn toegestaan. Zoals bij de genezing van een zieke.

Het is onduidelijk of deze laatste uitleg wel volledig juist is, aangezien de Wijzen vanouds afwijzend stonden tegenover elke vorm van magisch gebruik van Tora-teksten, zelfs in geval van calamiteiten en ernstige ziekte. Zo is uit naam van Rabbi Akiva in de Misjna overgeleverd (in het kader van de opsomming van personen die geen aandeel zullen hebben aan de komende wereld):

»Ook wie in niet-canonieke boeken leest en wie (een magische spreuk) fluistert over een wond en zegt: ‘Alle ziekte (plagen) die Ik over Egypte heb gebracht, zal Ik over jou niet brengen, Ik ben de Eeuwige, jouw God.’ (Ex. 15:26). Abba Sja’oel zegt: ‘Ook iemand die de Naam uitspreekt overeenkomstig zijn letters.’¹⁸⁰«

De magie bestaat hier – althans conform de woorden van Rabbi Akiva – niet louter uit het hoorbaar uitspreken van Gods volledige Naam. Een knieval voor de magie blijkt alleen al uit de gedachte, dat je genezing kunt bewerkstelligen door het fluisteren van een schriftvers. Van magie is sprake zodra je genezing loskoppelt van oprecht gebed en omkeer en laat afhangen van een magisch uitgesproken tekst. De mening van Abba Sja’oel – dat je het Tetragrammaton niet voluit en overeenkomstig de geschreven letters hoorbaar mag uitspreken – kan ook in dit licht worden gezien.

Terug naar index

Naar volgende hoofdstuk (13):

¹⁷⁸ Seder Eliahoe Zoeta (Pirke Dèrèch Èrèt 1) per. 16, ed. M. Friedmann, p. 8.

¹⁷⁹ Zie Babylonische Talmoed, Eroeivin 54b. Zie verder I.B.H. Abram – *Joodse traditie als permanent leren*, Waddinxveen 1980, p. 151 v.

¹⁸⁰ D.w.z: iemand die het Tetragrammaton overeenkomstig zijn vier letters uitspreekt (en niet als vervanging ‘Adonai’ of ‘ha-Sjém’ gebruikt). Zie Misjna Sanhedrin X,1.